

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№23
(17511)

2008 чылдың
МАРТ 6,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

БИР ДЕМНИГ ТИИЛЕЛГЕ

(Россияның чаа Президентизинге Дмитрий Медведев соңгуткан)

Россияның Төп соңгулда комиссиязы соңгулдага киришкен соңгукчуларның бадылаашкын бюллетеньнерин март 3-те санап дооскаш, Дмитрий Медведев соңгукчуларның 70,23 хуу үнүн ап, Россияның чаа Президентизи кылдыр соңгутканының дугайында чарлаан. Чаа Президентинин инаугурациязы (дүжүлгеге олурарының езулалы) май 7-де болур кылдыр көрдүнгөн.

Ол-ла хүн Д. Медведев журналистер-биле парлалга конференциязын эрттиргеш, оларның сес айтырыына харыыны берген. Журналистерниң «Владимир Путин-биле араңарда хамаарылганар дугайында каксы чугаалап көрүңер?» деп айтырыына ол: «Бир эвес күрүнениң дээди эрге-дужаалына ажилдаарын меңээ бүзүрөп дагзыр чүве болза, Владимир Владимирович Путин-биле бот-боттарывыстың аравыста хамаарылгалар элээн каш талалардан тургустунар деп санап болур мен. Бир дугаар талазы— үр үеде кады ажилдап келгеннистен болгаш бот-боттарывыска бүзүрээр болганыыстан үндөзилетинген, бүрүнү-биле эш-хуу езузунун хамаарылгалары болур. Ол эн кол чүүл болур деп бодаар-дыр мен. Эрге-чагырганың саналдаан турган

тургузуун барымдаалаар болза: Президентинин бодунун бүрүн эргелери бар, а Премьерниң— бодунун. Ол бүрүн эргелер Конституцияда болгаш күштүг болуп турар хоойлужудулгада көрдүнгөн, ынчангаш ону кым-даа ескерттир деп бодавайн турар. Президентинин бүрүн эргелерин Конституцияның чогуур эгезинде доктааткан, Чазактын бүрүн эргелерин— Конституцияның өске эгезинде болгаш Чазак дугайында Хоойлуда быжылгап каан. Ынчангаш бистиң бүгү тала-биле кады бир демниг ажил-чорудулгавыстан солун түннелдерни үндүрүп, чурттуң шалпыкын хөгжүүрүңе, күрүневистиң бурунгаар херээ базымны кылырынга бүзүрелдиг мен» деп, ол харыылаан.

Соңгулда болган кежээ В.В. Путин Кызыл шөлге чыгып келген

дөртөн муң ажыг чыылган чон мурнунга Дмитрий Медведевке байыр чедиргеш: «Бо тиилелге дээрге,

улуг хүлээлге-дир. Боттарывыстың шилип алганывыс угланышкыны-выс чедимчелиг чоруп олурар, ону

сөөлгү сес чыл дургузунда кылып келген бис, ону ам-даа уламчылаар уjurлуг бис» деп чугаалаан.

Шолбан Кара-оол: «Тываның чону мерген болгаш билдилиг чоруун көргүскен»

соңгукчуларының барык 90 хире хуузу бадылаан. Эрткен соңгулдалар дугайында республика Баштыңы Шолбан Кара-оол-биле кыска чугаа.

— Соңгулда комиссия-зынга даңгы атсы манаашкын соонда, Россияның Президентизинин соңгулдаларының баштайгы түннелдери Тывада ам-на үнген-дир. Ол түннелдерни кандыг деп үнелеп турар силер?

— Дмитрий Медведев дээш Сибирге рекорд болур 90 хуу бадылаашкыннарны көргөш, мерген болгаш билдилиг чоруу дээш Тываның хей националдыг чонунга ханы өөрүп четтиргенимни илергейлеп тур мен. Аравыста улуг эвес чөрүлдээлери болгаш нарын айтырыгларны хажыызынга каапкаш, чуртта чорудуп турар угланышкынны деткири база Россияның бүгү чоннары-биле чаңгыс эптиивисти көргүзери-биле каттыжып шыдаан бис. Ол кончуг эки-дир. Ёскээртен келген политтехнологтарның акша-төгери-даа, оралдажышкыннары-даа, хол-нүгүл

Соңгукчуларның идепкейлинин болгаш Дмитрий Медведевти деткиринин талазы-биле Тыва мурнакчы болган беш регионнарның санында кирген. Сибирь талазы-биле алырга, Кемерово облазы соңгукчуларның идепкейинин талазы-биле бисти мурнаан, ол 82 хуу болган, а Тываны — 80,7. Ындыг турбуже, кемеровожулар Медведев дээш 70 хуу бадылаан болза, Тываның

хуудустары-даа Тываның соңгукчузун төөредип шыдаас апарган. Угаан кирип турар-дыр бис ийин. Декабрьда болгаш мартта эрткен соңгулдалар ону бадыткап көргүскен. Бодунга тааржыр-таарышпазын көөр, хууда сонургалын барымдаалаар чоруктан чурт ам адырылган-дыр. Чурттуң кандыг угланышкын-биле чоруур уjurлуг оруун чон боду шилип алыр апарган. Ындыг болганда, соңгулдалар эрге-чагыргага бүзүрел талазы-биле референдум апарган.

Тыва турум чорук дээш бадылаан.

— Чамдык политиктиг тайылбырлакчылар бо соңгулдаларның ынчаар төнери мурнунда-ла билдингир турганын Россияда демократтыг туруштун кошканы деп санап турар. Оон-биле чөпшээр-жир силер бе?

— Соңгулда бүрүзүнүн канчаар доостуру баштай черле билдинмес болур уjurлуг деп бодап бисте чүге чыпшынып калганыл? Баштай демократтыг туруш деп чүвени тодарадып алылыңар. Бир эвес силер ону соңгукчуларның танывазы хей-ле кандидаттар саны-биле, солуннар арыннарында үнүп турар хирлиг-чуттуг чүүлдерниң саны-биле, тараттынып турар меге хуудустарның саны-биле көөр болзуңарза, шынап-ла, оларның эвээжээни шын. А ол чүүлдер езу-

Интервью

луг демократияга дүгжүп турар бе дээрзи улуг айтырыг бооп артар. Соксаал чок политиктиг демиселден, эрге-чагырганың турум эвес болгаш харысалга чок чоруундан чон могап турупкан. Бо соңгулдаларның канчаар доостуру баш удур билдингир турган чорук дээр-ге чонун тургузукчу чорукче чүткүлүнүн көрүнүү-дүр. Ону кым багай дээр деп?

Чуртка келир үеде болур чо-гумчалыг өскерилгелерниң демдээ эрткен соңгулдаларда көстүп турар деп санаар мен. Чонун эрге-чагыргага бүзүрөс чоруун Россия эрткен сес чыл дургузунда чайладып шыдаан болгай, кижилерниң амыдырал-чуртталгазын экижидеринге эрге-чагырга сонургалдыг болгаш ону чайгылыш чок база үрө-түннелдиг чедип ап шыдаар деп чүвени көргүскөн.

Бо херекке улуг рольду Владимир Путин ойнаан. Бүгү чурттуң бүзүрээри удуртукчу Россияның төөгүзүңе бир дугаарында

тыптып келген. Президент соңгулдаларының түннелдери Күрүне Думазынга соңгулдалардан шуут ылгалбаан. Ол дээр-ге чуртта «путинчи» соңгукчулун көстүп келгени-дир, ол дээр-ге кижилерниң национал удуртукчуга бүзүрөп, ону чурттуң бурунгаар хөгжүүрүңе идегелдиг чөлөңгилеш деп санап турары-дыр.

— Ол соңгукчулар Владимир Путинниң деткээни Дмитрий Медведев дээш чаңгыс кижиге дег соңгаан-дыр. Аналитиктерниң чамдыгы ону ажилдап турган Президентинин ат-алдары-биле холбаштырып турар. Бо талазы-биле бодалыңар чүл?

— Дмитрий Медведев Владимир Путин-биле хей чыл дургузунда бир команда бооп ажилдап келген. Амгы Россияның экономикага чедип алганы чедишкени дээр-ге чаңгыс кижиниң ажилының түннели эвес, а бир үзөлдиг өөрүндөн тургустунган команданың ажилының түннели-дир, оларның бир кол кижизи Дмитрий Медведев болган. Бо тиилелгени чүгле Путинниң ачызы деп санаар чорук дээр-ге, эң кол чүвени— Дмитрий Анатольевичиниң политиктиг тура-соруун болгаш сорулгаларны тодарадып база шийтирлеп шыдаар аргашинээн эскербейн баары-дыр.

Путинде-даа, Медведевте-даа ниити чаңгыс политиктиг чөлөңгилеш— парламентиде хей санныг «Чаңгыс демниг Россия» партиязы бар деп чүвени сагындырып каайн. Март 2-де болган Улуг Хурал соңгулдаларына Тываның «чаңгысдемократия» туружу республика пар-

ламентизинде быжыккан болдур ийин.

— Соңгулдалар ам эрткен-дир. 2020 чылга чедир Россияның социал-экономиктиг сайзыралының оруктары тодараттыңар. Ол программага Тываның киржилгези кандыг болганыл?

— Өске регионнарда ылгалыр чүве чок. Чурттуң хөгжүлдизинин инновастыг оруу ниити сорулгаларга дүгжүп, Россияның бурунгаарлаарының принциптеринге чагыртып турар болгай, ону Дмитрий Медведев Красноярскиге болган шуулганга дерт «И»— инфраструктура, институттар, инновациялар, инвестициялар деп тодараткан.

Бо чүүлдер Тываның экономиказын көдүреринге дыка тааржып турар. Тываның инфраструктураларлыг кол айтырыглары— энергетика, оруктар, тудуг индустриязы шийтирлеттинмес болза, республиканың моон соңгаар бүгү чурт-биле бир деңге сайзыраары болдунмас.

Чаңгыс ол-ла чуртка кижилерин амыдыралының деннели аңгы-аңгы болбас уjurлуг. Федералдыг төп ону кончуг эки билип турар. Ынчангаш чурттуң удуртулгазы регионнарның дең чоруун езу барымдаалап эвес, херек кырында хандыраары деп көрүп турар.

Россияның эң шапкын хөгжүлдегил девискээрлеринин бирээзи болур аргалар Тывада бар. Ындыг болур-даа бис. Март 2-де соңгукчуларның чаңгыс демниг бадылаашкыны ол бүгүнү шыдаар бис дээрзинге бүзүредип турар.

Светлана МОНГУШ
чугаалашкан.

2008 чылдың март 2-де Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдалары

Тыва Республиканың девискээринге бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының ПРОТОКОЛУ

Россия Федерациязының субъектизиниң девискээринде девискээр соңгулда комиссияларының саны 19

Бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында Россия Федерациязының субъектизиниң соңгулда комиссиязының протоколун аңаа үндезилээш тургускан девискээр соңгулда комиссияларының бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдарының саны 19

Бадылаашкынның түңнелдерин күш чок деп санаан соңгулда участоктарының саны 0

Бадылаашкынның түңнелдерин күш чок деп санаан соңгулда участоктарына бадылаашкын төнүп турар үеде соңгукчулар даңзызынче кириген соңгукчуларның ниити саны 0

Бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында девискээр соңгулда комиссияларының протоколдарының тургусканының шыннын баш удур хынаан соонда, девискээр соңгулда комиссияларының айыттыган протоколдарында кириген медээлерин түңнээн арга-биле Россия Федерациязының субъектизиниң соңгулда комиссиязының доктаатканы болза:

1. Бадылаашкын төнүп турар үеде соңгукчулар даңзызынче кириген соңгукчулар саны	0164110
2. Участок соңгулда комиссияларының алганы соңгулда бюллетеньнериниң саны	0165415
3. Хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларга берген соңгулда бюллетеньнериниң саны	0004064
4. Бадылаашкын хүнүнде бадылаашкынның оран-савазынга соңгукчуларга участок соңгулда комиссияларының берген соңгулда бюллетеньнериниң саны	0118184
5. Бадылаашкын хүнүнде бадылаашкынның оран-савазындан дашкаар бадылаан соңгукчуларга берген соңгулда бюллетеньнериниң саны	0010150
6. Дедир эгиткен бюллетеньнериниң саны	0033013
7. Бадылаашкынның көжүп чоруур хааржактарынга турган соңгулда бюллетеньнериниң саны	0014196
8. Бадылаашкынның турум хааржактарында бар болган соңгулда бюллетеньнериниң саны	0118022
9. Күш чок соңгулда бюллетеньнериниң саны	0001543

10. Күштүг болган соңгулда бюллетеньнериниң саны	0130675
11. Участок соңгулда комиссияларының алганы учеттан үндүр бижидериниң шынзылгаларының саны	0002466
12. Бадылаашкын хүнүнге чедир соңгулда участоктарынга соңгукчуларга участок соңгулда комиссияларының бергени учеттан үндүр бижидериниң шынзылгаларының саны	0001050
13. Соңгулда участоктарынга учеттан үндүр бижидериниң шынзылгалары-биле бадылаан соңгукчуларның саны	0000587
14. Ажыглаттынмаан учеттан үндүр бижидериниң шынзылгаларының саны	0001416
15. Девискээр соңгулда комиссияларының соңгукчуларга бергени учеттан үндүр бижидериниң шынзылгаларының саны	0000074
16. Чидирген соңгулда бюллетеньнериниң саны	0000004
17. Алырында барымдаалап көрбээн соңгулда бюллетеньнериниң саны	0000000

Соңгулда бюллетенинче кириген бүрүткеткен кандидаттарның фамилиялары, аттары, ада-ларының аттары	Бүрүткеткен кандидат бүрүзүнге берген соңгукчуларның үнүнүн саны	
	Абсолюттук саны	Бадылаашкынга киришкен соңгукчулар-ның санындан хуулар-биле
18. Андрей Владимирович Богданов	0 0 0 0 7 7 2	0,58%
19. Владимир Вольфович Жириновский	0 0 0 4 1 7 4	3,16%
20. Геннадий Андреевич Зюганов	0 0 0 7 6 3 8	5,78%
21. Дмитрий Анатольевич Медведев	0 1 1 8 0 9 1	89,32%

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д.ОНДАР.

Комиссияның даргазының оралакчысы О.В.ФОРТУНА.

Комиссияның секретары М.Ш.САМБАЛА.

Комиссияның кижигүннери И.В.БАБКИНА, Д.И.КОЛЬЧИКОВ, К.С.МОНГУШ, М.С.ОНДАР, Н.О.ОХЕМЧИК, Ю.О.САЙЗУ, С.Ч.САТ, Э.М.СОНАМ, А.К.ЧАШ-ОЛ.

Т.Ч. Протоколга 2008 чылдың март 4-те 16 шак 20 минутада ат салган.

2008 чылдың март 3-те (13:04:53) баш бурунгаар үндүрген түңнелдерниң таблицазы
Тыва Республикада цыгч комиссия 19 (оларның иштинден протоколдарны киригени 19)

Шунгу	%	Ак-Довурак	Бай-Тайга	Барун-Хемчик	Чөөн-Хемчик	Каа-Хем	Кызыл хоорай	Кызыл кожун	Мөңгүн-Тайга	Өвүр	Бин-Хем	Суг-Хөл	Танды	Тес-Хем	Току	Улуг-Хем	Чаа-Хөл	Чеди-Хөл	Эрзин	Тере-Хөл
1. Бадылаашкын төнүп турар үеде соңгукчулар даңзызынче кириген соңгукчулар саны	164110	6499	6145	7630	10345	7426	53421	12735	2934	3965	7057	4686	7263	5120	3600	11066	4019	4257	4765	1177
2. Участок соңгулда комиссияларының алганы соңгулда бюллетеньнериниң саны	165415	6438	6275	7542	10361	7250	55300	12949	2891	4294	7381	4710	7161	4787	3574	10637	3855	4471	4384	1155
3. Хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларга берген соңгулда бюллетеньнериниң саны	4064	0	495	468	8	43	0	320	526	512	0	276	76	292	83	161	39	0	411	354
4. Бадылаашкын хүнүнде бадылаашкынның оран-савазынга соңгукчуларга участок соңгулда комиссияларының берген соңгулда бюллетеньнериниң саны	118184	5740	5208	6805	8997	5201	31462	8899	2220	3229	4673	4153	5453	3844	2406	9566	3570	2943	3188	627
5. Бадылаашкын хүнүнде бадылаашкынның оран-савазындан дашкаар бадылаан соңгукчуларга берген соңгулда бюллетеньнериниң саны	10150	162	430	190	824	461	4570	422	122	190	452	241	341	163	113	464	138	640	166	61
6. Дедир эгиткен бюллетеньнериниң саны	33013	536	142	79	532	1545	19265	3307	23	363	2256	40	1291	488	972	446	108	888	619	113
7. Бадылаашкынның ап чоруур хааржактарынга турган соңгулда бюллетеньнериниң саны	14196	162	925	658	832	504	4569	742	648	702	452	517	417	454	196	610	177	640	576	415
8. Бадылаашкынның турум хааржактарында бар болган соңгулда бюллетеньнериниң саны	118022	5740	5183	6803	8997	5201	31456	8891	2219	3229	4673	4153	5453	3769	2406	9550	3541	2943	3188	627
9. Күш чок соңгулда бюллетеньнериниң саны	1543	76	74	104	181	52	350	102	77	18	67	3	116	64	38	33	50	62	43	33
10. Күштүг болган соңгулда бюллетеньнериниң саны	130675	5826	6034	7357	9648	5653	35675	9531	2790	3913	5058	4667	5754	4159	2564	10127	3668	3521	3721	1009
11. Участок соңгулда комиссияларының алганы учеттан үндүр бижидериниң шынзылгаларының саны	2466	150	118	120	200	144	525	145	65	67	147	100	150	80	70	166	59	70	70	20
12. Бадылаашкын хүнүнге чедир соңгулда участоктарынга соңгукчуларга участок соңгулда комиссияларының бергени бүзүрөттүргөн шынзылгаларының саны	1050	34	39	31	85	88	306	64	7	9	37	21	98	35	29	67	23	47	30	0
13. Соңгулда участоктарынга учеттан үндүр бижидериниң шынзылгалары-биле бадылаан соңгукчуларның саны	587	11	9	16	33	46	214	43	7	10	24	8	40	41	8	24	9	21	23	0
14. Ажыглаттынмаан учеттан үндүр бижидериниң шынзылгаларының саны	1416	116	79	89	115	56	219	81	58	58	110	79	52	45	41	99	36	23	40	20
15. Девискээр соңгулда комиссияларының соңгукчуларга бергени учеттан үндүр бижидериниң шынзылгаларының саны	74	0	2	0	0	1	57	2	1	3	3	0	0	0	0	4	1	0	0	0
16. Чидирген соңгулда бюллетеньнериниң саны	4	0	0	0	0	0	3	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
17. Алырында барымдаалап көрбээн бюллетеньнериниң саны	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
17а. Чиккен үндүр бижидериниң шынзылгаларының саны	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
17б. Алырда барымдаалап көрбээн үндүр бижидериниң шынзылгаларының саны	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
18. Богданов Андрей Владимирович	772 0,58%	23	17	22	24	39	363	51	5	6	33	4	30	38	13	16	14	23	42	9
19. Жириновский Владимир Вольфович	4174 3,16%	0,39%	0,28%	0,29%	0,24%	0,68%	1,01%	0,53%	0,17%	0,15%	0,64%	0,09%	0,51%	0,90%	0,50%	0,16%	0,38%	0,64%	1,12%	0,86%
20. Зюганов Геннадий Андреевич	7638 5,78%	1,90%	0,90%	0,91%	0,62%	3,96%	6,48%	4,43%	0,21%	0,36%	3,92%	0,28%	4,48%	1,68%	3,61%	0,39%	0,70%	1,95%	2,15%	0,96%
21. Медведев Дмитрий Анатольевич	118091 89,32%	4,32%	2,06%	2,44%	1,50%	6,66%	10,22%	7,66%	1,01%	1,25%	8,62%	2,06%	9,57%	3,43%	6,84%	0,99%	3,28%	6,08%	4,46%	1,92%
Соңгулдаларга киришкеннер	132398 80,68%	92,10%	95,55%	94,96%	95,80%	87,78%	81,32%	86,32%	95,92%	97,79%	85,50%	97,52%	83,46%	92,47%	87,59%	98,13%	94,30%	89,59%	91,13%	93,09%
Бадылаашкыннарда киришкеннер	132218 80,57%	5902	6108	7461	9829	5705	36032	9633	2867	3931	5125	4670	5870	4299	2602	10191	3747	3583	3765	1042
		90,81%	99,80%	97,81%	95,01%	76,82%	67,45%	75,70%	97,75%	99,14%	72,62%	99,66%	80,82%	83,96%	72,28%	92,09%	93,23%	84,17%	79,01%	88,53%
		5902	6108	7461	9829	5705	36025	9633	2867	3931	5125	4670	5870	4223	2602	10160	3718	3583	3764	1042
		90,81%	99,40%	97,79%	95,01%	76,82%	67,44%	75,64%	97,72%	99,14%	72,62%	99,66%	80,82%	82,48%	72,28%	91,81%	92,51%	84,17%	78,99%	88,53%

Аныяк удуртукчуга сөс

СОРУЛГАЛАР УЛУГ

Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазынга В.С.Орус-оол ажылдап эгелээн соонда, көскү чаартылгалар амыдыралга каракка илдең көстүп эгелээн. Ол талазы-биле кысказы-биле чугаалап бээрин кожуун чагыргазының даргазының экономика талазы-биле оралакчызы Аян-оол Васильевич Ланаадан дилээн мен.

Аныяк харысалгалыг удуртукчунун чугаазы-биле алырга, кол-ла сорулга — кожуунуустун бот-орулгаларын көвүдери болур. Ол социал айтырылгар чогулгалыг шийтирилтеринден дорт хамааржыр. Бот-орулгалар бир-ле дугаарында көдээ ажил-агыйның бүдүргөн продукциязының хемчээлинден хамааржыр. Мал-маганның баш санын көвүдери өстүрер, чаа кыштагларны, чайлагларны тудар, буурап дүшкен совхозтарның арткан техниказын хаара тудуп, кожуунун социал-экономика хөгжүлдизинге ажыктыг чаа хевирлерин бүдүргөлөрин ажылдадып эгелээр. Ынчангаш хой малдың уксаажыдылганын сайзырадыр «Деспен» муниципалдыг унитарлыг бүдүргөлү, өшкү ажил-агыйлыг «Танды-Сыны» муниципалдыг бүдүргөлү, инек фермазының баазанын тургузуп сайзырадыр сорулгалыг «У-Шынаа» көдээ ажил-агыйның хереглел кооперативин (АУК)-тү хөгжүдөр национал телевизелге дүүштүр) ажылдадып эгелээр. Хуузуңда ажил-агыйларны тургузуп сайзырадыр-биле «Россельхозбанкның» Самагалдайда салбырындан элээн хөй түнүг акша чээлинин чон алган.

Черин кижин четтирер дизе, ону ажаар-тежээр апаар. Амгы үеде чүгле сугаттыг черлерден чаагай тараа дүжүдүн ап болур. 2008 чылда «Доозунуг» болгаш «Хүрөң-Дугай» сугарылга систе-

маларын ажылгалга кириер дээш белеткел ажылдарын чорудуп турар.

Ийи дугаарында, үлетпүр-бүдүргөлү хөгжүдүп тургаш, бот-орулгаларны көвүдери болур. Амгы үеде кожуунда ийи пилорама (дигил материалдары белеткээр) ажылгалда кирген, элээн каш хлеб быжырап черлер ажылдап турар.

2007 чылдың көргүзүлгелерин ап көөргө, 400 ажыг кубометр тудуга ажылдап болур дигил материалдарын бүдүргөн, ол дээрже эрткен чылдындан эвээш-биче өзүлдө бар-даа болза, кожуунга келир үеде планнап турары тудуг ажылдарына бодаарга, канчап-даа четпес көргүзүп болуп турар. Ынчангаш бо байдалды экижидер болгаш тудуг ажылдарын сайзырадыр сорулгалыг «Амбын-строй» МУБ-ту тургускан. Бо муниципалдыг унитарлыг бүдүргөлү чуртталга бажынарнын, кыштагларны, чаа тургустунар бүдүргөлөрин тудугларын тудуп кылыр.

Кожуун чагыргазының даргазының дорт деткимчези-биле «Амбын-строй» МУБ херек материал-техниктиг бааза-биле хандырткан. Бо бүдүргөлүде бир автокран, бир «ДТ-75», бир «МТЗ-82» тракторлардан өске, үш ленталыг пилорама, 60 киловаттыг дизель электрелиг станциясы база бар. Ленталыг пилорамаларны СТУ турган оран-бажыңга тургузуп, дигил материалының бүдүргөлүгүн 2008 чылдың эге айларында эге-

лээрин планнап турар.

Бо бүдүргөлүгүн 2007 чылда кылган ажылдарының иштинде бюджет албан черлеринин капитал септелгези колдаан, ол ышкаш У-Шынаа суурда ФАП-тын (эмнелгенин) тудуун эгелээн. Дүргөн дуза чедирер эмнелге албан черинин чаа тудуу кидин түлүк, доостурунун кырында келген.

«Амбын-строй» МУБ-та 20 ажыг кижиле ажылда хаара туттунган. Бүдүргөлүгүн материал-техниктиг баазаны, бедик арга-дуржулгалыг ажылчыларын база планнаттыгып турар тудуг материалдарының бүдүргөлүгүн барымдаалап чугаалаарга, келир үеде кожуунга көрдүнүп турар тудуг ажылдарын шуптузун чорудууларының маадыралы бар. Тудуг ажылдарын чорударына херек лицензияга (чөпшээрелге) немей онзагай бир демделгээр чүве — телевизелдер чогадыр лицензияны база алганы болур-дур. Чижээ, бажың тудар дээнде, аңаа херек документилен «Амбын-строй» МУБ-туң баштаар черинден ап болур.

База бир бүдүргөлүгө ажыттылган. Ол дээрже «Самагалтайское РТП»-дир. Чазып чугаалаарга, кожуунун транспорт бүдүргөлүгү-дир. Бо бүдүргөлүгө кожуунун бюджет албан черлеринин хөмүр-дажының сөөртүлгезин чорудуп турар.

Кожуун чагыргазының 2007 чылдың ноябрь 26-да 136 дугаарлыг доктаалы-биле «Лесопромышленная компания «Шуурмак-леспром» деп муниципалдыг унитарлыг бүдүргөлүгө тургустунган. Ооң Уставын бадылаан, хоойлу езугаар бүрүткелин эрттирерин оон директорунга дааскан. Шуур-

мак ыяш ажил-агый пунктузу төт-чеглеттинген даш тудугларны ажылдап, ону эде чаарты кылып, немей тудугларны, оран-бажың-нары тудуп тургаш, ыяш болбаа-зырадыр бүдүргөлүгүн тургузар, харын-даа бажың иштинин дериг-херекселдерин кылыр цехти ажылдадыр деп планнап турар.

Кожуунун сумуларының аразында аргыжарының, Кызыл хоорай чедеринин, харын-даа Моол Арат Республика-биле харылза-жырының талазы-биле ажылды хандырып, боттандыра «Улаачы» деп бүдүргөлүгүн бо чылын ажыдар. Бүдүргөлүгүн бүрүткелин кылган. Ол бүдүргөлүгө хуу машиналыг кижилерни хаара тудар, ол МУБ-ту машина-балгат-биле хандыраарының айтырыын чугаалажып турар. Бүдүргөлүгө чорумалдар вокзалының оран-бажыңына ажылдаар.

Тургустунган бүдүргөлүгелерге немей чаа МУБ-тарны ажыдарын планда көрдүнгөн. Ол дээрже чаа аалчылар бажыңын, чурттакчы чонга ачы-дуза чедирелгезинин оран-бажыңын, келир үеде шы-вылыг универсал рынокту (эрги столовая турган черге) ажыдарын көрүп турары-дыр. МУБ-тар кожуун чагыргазының эргезинге турар, оларның үндүргөлүгүн төлээринин дорт хыналдазын чорудар. Бо бүгү ажил-чорудулганы чогулгалыг организастаарындан кожуун бюджетинге кирер бот-орулгаларның хемчээли хамааржыр. Ол ышкаш кожуунун социал-экономика хөгжүлдизинге ажыктыг ажил-чорудулганы кылып чоруур болгаш кылыр дээн сайгарлыкчыларга база деткимчени көргүзөр.

Чаа бүдүргөлүгелерни ажыдар-да, чаа тудугларны тударда шынарлыг болгаш чогуур күчү-күште электри энергиязы негеттинер. Республикада электри энергиязының чедишпейн турарының дугайында массалыг информация чепсектеринде сөөлүгү үеде удаа-дараа бижип турар. Кысказы-биле чугаалаарга, электри энергиязы чокта кандыг-даа бажың-балгат

туттунмас. Бо нарын айтырыгны шийтирилээр дээш, кожуун чагыргазы «Тываэнерго» ААН болгаш «Тываэнергосбыт» ААН-биле үш таланың дугуржулга-чөпшээрел-жилгезин чедип алган. Бо дугуржулга-биле кожуун чагыргазының чедип алыксап турар чүүлү — кожуунун электри энергия хереглечилеринин шынарлыг болгаш чогуур күчү-күште электри энергиязы-биле хандырткан турары.

База чаа тургустунуп турар бүдүргөлүгелер чогуур күчү-күште энергия-биле хандырткан турарын чедип алыры. А кожуун чагыргазы суму чагыргалары-биле электри энергиязының шын ажыл-лалының талазы-биле хыналданы чорудуп, оон телевизирин үе-шаанда боттандыраарының талазы-биле бүгү талаалыг хемчеглерни ап чорудар, өрелер-биле дарый санажыр, энергияны оорлап, шын эвес ажылдап турар чоруктарны болдурбас. Чамдык бажыңнар электри энергиязын одалгага оорлап ажылдап турарындан, трансформаторда электри күжүн таарыштырып турар дериг-херексел эстип каар, чырык өжөр.

Чөпшээржилге езугаар өреге бүрүзүңе чаа электри күжүн санаар херекселди (счетчикти) «Тываэнерго» ААН-ның ажылдакчылары чийгеткен өртөккө салып берип эгелээр. Чүгле счетчиктин өрттээ 750 рубльди белеткеп алган турар ужурулуг азы ол акшаны суму чагыргазына хүлээди бээр. Оон электри энергиязын санаар херекселди халаска салгаш, таңмалап бээр. Шак бо эргежок чугула ажылды Берт-Даг, О-Шынаа сумуларның чагырга черлери чогулгалыг чорудуп турарлар. Өске сумуларның чагырга даргалары олардан үлгер алыры күзенич. Ынчангаш өреге, албан организация, бүдүргөлүгө бүрүзү электри энергиязын ажылгааны дээш телевизирин өй-шаанда санажып турарын сагындырып каары черле артык эвес.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК
чугаалашкан.

Чоннун аргыжылгазының айтыры

Мөңгүн-Тайга кожуунун чону шаг-төөгүдөн бээр кожавыста Бай-Тайга, Барыин-Хемчик кожууннарның чону-биле чоок дөргүл-төрөл, ажил-амыдыралы-биле туруш холбаалыг болгаш доктаамал аралажып-харылзажып, бот-боттарына дузалажып чурттап келгенер.

Эрткен чүс чылдың бежен чылдарының үезинде ынчангы Мөңгүн-Тайга кожууну дүжүргөш, Бай-Тайга кожуунга каткаш, оон соонда үш кожуундан чаңгыс Барыин-Хемчикти тургускан. Мөңгүн-Тайгадан хөй өг-бүлелерни Бай-Тайганың колхозтарына албадал-биле көжүрүпкен турганындан төрөл-дөргүл кижилер улам көвүдээр болуп турар. Ажы-төлү, ада-иези база өске-даа чоок кижилери кожавыста кожууннарда азы Мөңгүн-Тайгада болурга, аргыжылга доктаамал херек апарган.

Хуузуңда хөлгези чок кижилер кожавыста ийи кожууннар чоруурда Мугур-Аксындан кандыг-бир хуу транспортка олурупкаш, Чадаанага чедип алгаш, Кызыл-Мажалыкче эртип чыткан күрүнениң пассажирлер аргыштырар автобузунга олуруптуп болур, а дедир чанарда шуут бергедээр. Чүге дээрже, Чадаанадан Мугур-Аксыне пассажирлерни кандыг-даа транспорт аргыштырбайн турарындан, Кызылдан-даа, кайыын-даа Чадаана таварып эртип турар хуу машиналар доктаамал долу пассажирлерлиг азы чүктүг болур болганындан, оруктар белдиринде заврвага доктааган машина-балгатка олурупкаш, чанары колдуунда болдунмас. Ам канчаар кижилер артык чарыгдал үндүрүп, Кызыл баткаш, хонгаш, даартазындан кандыг-

ТӨРЕЛ-ДӨРГҮЛ-БИЛЕ
аргышпас, бергезин

бир хуу машинага олурупкаш, Мугур-Аксыне чанар ужулга таваржып турар. А кожавыста ийи кожууннардан — Чөөн-Хемчиктен, Улуг-Хемден төрөлдөр, эш-өөрлер Мугур-Аксы баарда, база-ла ыяап-ла Кызыл хоорай баткаш, машинага олуруп турарлар. Артыкка аай-дедир чоруурунга акшазы чедишпес кижилер, аай-дедир үр транспортка чоруп шыдавас кижилер төрөлдери-биле ужуражып, аралажыр аргазы чок болуп турар.

Барык үжен чыл ажыг үениң иштинде самолет-биле аргыжып, амырап турганы-высты рыноктуң хостуг сула салыпкан өртөккө доктаадып каапканы дыка-ла хомуданчыг. Чогуу шаанда, өг-бүлө бүрүзү четчир малдыг, оор-сук-даа чок турар үеде, аът-хөлге четчир болгаш кожууннарывыс аразына аргыжары шоолуг берге эвес турган.

Бистин кожууну-биле аргыжылга айтырыын дарый шийтирилээр-биле Кызыл—Чадаана—Мугур-Аксы аразына пассажирлер аргыштырар УАЗ микроавтобустардан күрүнениң талазындан дарый тургузары негеттинип турар. Өвүр кожуун девискээри-биле долганып аргыжар автоорувус асфальт чок, чогуур деңгелге чедир кылдырмаан дээш, пассажирлер аргыштырар улуг автобустарның чоруун күрүнениң автоинспекциясы чөпшээрвейин турар. Ам ындыг болганда, күрүнениң микроавтобустары-биле чонну аргыштырары

негеттинип турар. Мөңгүн-Тайгадан өске кожууннарның чону шагдан тура, күрүне транспорту-биле доктаамал аргыжып, көрдүнгөн чингелделерни ажылдап турар болгай.

Улам-на ырак-узак берге черде чоннун амыдыралын, аргыжылгазының деңгелин өске кожууннарның чонунун деңгелинге чедир шийтирилээр күзенич. Өске күрүне девискээрин таварыштыр аргыжар берге байдалды чайладып, кожавыс Өвүр кожуунун девискээри-биле аргыжар автоорукту кылып берген буянныг кижилерге мөңгүн-тайгажылар мөңгези-биле өөрүп четтиргенин илередин, чоргаарланып чоруур бис.

Барлыкты куду бадарга, Шың бажыңга, Барлыкты өрү өскээрже, Шың адаанга машиналар чедип турар болгай. Шың оруун дарый кылыры болдунмазы билдингир. Орта дөзевилел-телевилел документилен херек болгай. Ону ыяап-ла кылырын амыдырал негеп келген. Бир эвес бо орукт кылыптар болза, мөңгүн-тайгажылар Бай-Тайга, Барыин-Хемчик кожууннар-биле аргыжарына үш-ле шак чедер. Оон-биле чергелештир Абаза, Абакан-биле аргыжарына орук кызырлыр. Мөңгүн-тайгажыларның бо айтырыын ТР-ниң Чазаа, Улуг Хуралда депутаттарывыс өөренип көрүп, чөптүг шийтирнү хүлээп алырынга идегеп турар бис.

Довулдан КАРА-САЛ.

Мугур-Аксы суур.

2008 чылдың март 2-де Мөңгүн-Тайга кожуунун Тоолайлыг сумузуңуң баштыңының соңгулдаларының талазы-биле бадылаашкынның түңнелдерин доктаадыр дугайында

МӨНГҮН-ТАЙГА КОЖУУННУҢ ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ШИИТПИРИ

2008 чылдың март 3
№20 Мугур-Аксы суур

Мугур-Аксының №99 участок соңгулда комиссиязының протоколунун бирги экземплярна үндезилеп, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол маадылдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 70 чүүлүнүн 2-ги пунктунга, Тыва Республиканың «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылганының соңгудар албан-дужаалдыг кижилерин соңгулдаларының дугайында» Хоойлунун 60 чүүлүгө дүүштүр, Мөңгүн-Тайга кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының шийтирилээр болза:

1. Бадылаашкын даңзызында кириген соңгукчуларның санындан 90,00 хуу соңгукчулар киришкен Мөңгүн-Тайга кожуунун Тоолайлыг сумузуңуң баштыңының соңгулдаларын эрткен деп көөр.

2. Бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның санындан 90,00 хуу бадылаашкынны алган Эрес-оол Бады-Очурович Хомушкуну Мөңгүн-Тайга кожуунун Тоолайлыг сумузуңуң баштыңына соңгуктан деп санаар.

3. Бо шийтирнү чонга чарлаар.

Мөңгүн-Тайга кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының даргазы О.В.НАПИТ-ООЛ.

Мөңгүн-Тайга кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының секретары А.Х.ШОЙДАН.

ӨШКҮ МАЛДЫГ ЭЙЛИГ-ХЕМДЕ

Көдээниң хөгжүлдөзү

Амгы үеде бүгү черлерде, эң ылаңгыя көдээ ажил-агыйда улуг буураашкын – колхоз, совхозтар шупту дүшкен турда, бистиң өшкү ажил-агыйлыг “Эйлиг-Хем” совхозту тургускандан бээр таптыг-ла 20 чыл чедип турар.

Оон бээр ам бодаарга, үр-ле үе эртпээн ышкаш. Ынчалза-даа мен ол дээрке көдээниң дыка хөй ажил-ишчилериниң ажил-агыйына, амыдырал-чуртталгазынга чугула болуушкун, утундурбас чалыы назын, шыдамыккай күш-ажылдың чылдары, үр-түннелдиг ажилдаан кижилерниң улуг аталдарга четкен үези бо эрткен 20 чылдар иштинде болган-дыр деп бодап, сактышкыннарже ол мени албадап, бо одуругларны бижиринче чайгаар ыдалапты.

Ийе, таптыг-ла 1987 чылдың төнчүзүндө болган чүве. Совхозтун адын безин ниити хуралга бадылап, баштайгы тургускан өшкү совхозунун директорун безин сонгул алган бис. 1988 чылдың кончуг соок кыжында чаа совхозту тургузуп, ооң картазын кылып, чер-девис-кээрин шыйып демдеглээнин утпас-тыр мен. “Эйлиг-Хем” совхозту тургузарына үлүг-хуузу кириген тускай эртемнигерни, ажил-ишчилерни — өшкү кадарчыларын, тудугжуларны, механизаторларны демдегеп олур мен. Оон бээр ам элээн үе эрткен. Ол үеде чон дыка-ла патриотчу көдүрүшкүнүг, төрөөн чери дээш демниг, кызымаккай-ла тургандыр ийин.

“Эйлиг-Хем” совхоз Тывага өшкү ажил-агыйын сайзырадыр дээрн дөрт совхозтарныкы бирээзи. Таптыг-ла 20 500 баш өшкү малдан эгелээн чүве. Ынчан Тывага өшкү малдың саны чүгле ол совхозтарга болгаш хуу чонга 120 муң чедип турган. Өшкү совхозтарныкы сайзырадыр сорулга-биле ССРЭ-ге тускай тургускан Могер дээр ассоциацияга кирген турдус. Өшкү дүгүн садып-саарар дээш совхозтун дирекциязы тускай эртемнигерни улуг хоорайлар Оренбург, Москва, Улан-Удэниң фабрикалары-биле харылзажып, ынаар дүктү дужаап турдус. Совхоз хөй дүк саткан дээш, эвээш эвес орулганы эккеп, чыл санында миллионер деп акша чедип, ажил-ишчилер байшыырак, акша-көпеекти ай санында ап турган.

1988 чылдан эгелеп ажил-агыйга кончуг шыңгыы бот-хандырылга, бот-орулга-чарылга деп керээ-биле ажилдап, чүгле чүнү ажилдап кылган бис, оон үнген акша-көпеек-биле чаа тудугларны тудуп, ажылгалаче кириген. Малчын бүрүзү өг-бүлө керээзин өөренип, демир-үжүк, карандаш тудуп алгаш, боттарының чарыгдалдарын санап эгелээн турду. Чыл санында продукция акшазын, ол хамаанчок, он үш дугаар шалыңын безин ап, ажил-иштин сөөлгү түңнели дээш сонуургалы улуг турган. Ол бүгүнү малчыннарга шуут-ла самбырага санап турган кижилер совхозтун улуг экономизи Роза Кара-Сал. Ол ам-даа Көдээ ажил-агый-ямызында ажилдап чор. Ынчангы совхозтун баштайгы улуг бухгалтери Алдын-оол Даргын-оол, ам ол хүндүлүг дыштанылгада. Оон сөөлзүредип улуг экономизи Москваның Тимирязев аттыг академиязының доозукчузу Татьяна Севээн-оол.

Совхоз тургустунган дораанна, кичээнгеи тудуг ажылынче угландырган. Ынчанмайн канчаар,

өргөн чок куруг черге суурну тургузуп, мал-маган коданнарды оран-саваны тудары улуг үүлехерек. Ол үеде эрги Эйлиг-Хем суур суг-далай адаанче кирген, чаа суурну тудар дээш бүгү күштү салган турган. Суурга 100 ажыг өрегеге бажыңнарны туттурган, уругларга ийи каат школаны ажиткан. Улаштыр 1989 чылда 50 олуттуг уруглар садын, өске-даа социал объектилерни туттурган. 49 кодан-ның малчыннарын чурттаар орансава, кажаа-хораа-биле хандырган. Ниитизи-биле совхозка мал 60 кодан, өшкү малының саны 30 муң четкен.

Совхозтун баштайгы проравы Алексей Чоодунай, тудуг мастери Дайын-оол Очур тудугларны башкарып турдулар. Кажаа-хораа тудуп турда, езулуг мастерлер, усшевер тудугжулар Алдын-оол Сувак, Сергей Сувак, Николай Ырбан-оол, Николай Дагба, Кара-оол Хавандай дээш, оон-даа өскелерниң үлүг-хуузу улуг.

Эң-не улуг үүлехеректи бүдүрүп, совхозтун кодан-кодан өшкү малын өстүрүп чораан болгаш ону ам-даа уламчылап чоруур малчын-

Улуг-Хемни кешкеш, чазагыг орук-биле халдып ораарга, ыдыктыг Буура дааның эдээн дургаар, оруктун ол-бо талаларында чүс-чүс баш ак ааржы дег өшкү малды көргөш, езулуг-ла өөрүшкү хайнып, чоргаар, бистиң Тыва чуртувусту чүлө мал-маган каастаар боор деп идегел тыптып кээр. Ынчангаш чаа Чазаавыстың ажил-агыйны сайзырадыр дээш көдээниң ажил-ишчилеринче, аныяктарже көрнүп эгелээниңе өөрүп, деткир-дир мен.

нарны онзаалап демдеглээр мен. Оларның кызымаккай күш-ажылының ачызында совхоз ол хире дүрген сайзырап, рыноктуң берге үелерин алып эртип, бөгүн безин бүдүн-бүрүн коданнар артып калганынга сеткилимден чоргаарлап чор мен. Ылаңгыя бөгүнге чедир “Эйлиг-Хем” совхозтан 14 кижиле Тыва Республиканың алдарлыг малчыны аттарлыг. Хөй орден, медальдарныкы эдилекчизи Март-оол Күдөр-оол, өөнүң ишти Лидия Тыва Республиканың бир дугаар Ордениниң эдилекчизи, бо өг-бүлө совхозтун сайзыралына улуг үлүг-хуузу кирип чорду. Ол езулуг-ла үлгөргө өг-бүлө, оолдары Алексей, Уйнуш, Арсен оларны мал ажылынче кириген. Тараа-быдааны тарааш, чонун чемгерип чорлар. Ооң соктаан тараазы чүлө Эйлиг-Хемде, Улуг-Хемде эвес, Москва чедип, үнелелди ап турар. Совхозту тургузарына улуг үлүүн киригеннерге Василий Доржу, Валерий Чымбыл-оол, Соскармаа Чанзан, Допуй-оол Лама, Шагдыр Минчит-оол, Садар Чудаан-оол, Тыва Республиканың каш дакпыр чемпионоору Баз-оол Чудаан-оол, Иннокентий, Елизавета Санчы хамааржыр. Олар ам-даа мал ажылында аныяктар-биле кады ажил-төлүн өөредип, ажил-херээн уламчылап чоруурлар. Нина Сүрүнмаа, Анай Садар, Чечек, Раиса Оолакай, Анатолий Сүктөр, Валентин Идманар база улуг үлүүн киригеннер. Хоочун малчын Март-оол Ком-

бу мал-маган кадарарынче оолдары Антон, Вячеслав, Орлан оларны кириген. Олары ам алдарлыг малчыннар.

Амгы үеде 20 ажыг кодан ам-даа совхозту. Ында аныяк малчыннар Лориса Оспакай, Антон Комбу, Рита Шагдыр, Рада, Никита Монгуштар, Эльдар Сүрүнмаа, Аяс, Кызыл, Владимир Кызыл дээш, өскелер-даа ада-өгбениң ажил-херээн маадырлыгы-биле уламчылап чорлар. Чүге маадырлыгы-биле дээрке, амгы үеде ай санында малчыннар акша-шалың алып эвес, аныяктарга мырыңай берге. Харын-даа 2007 чылдан эгелеп аныяк малчыннарга Чазак улуг дузаны көргүзүп, бажың-балгат тудуп алырынга идигни берип, көдээни сайзырадыр дээш, национал төлөвилелди боттандырып, акша-төгерики тускайлап эгелээни улуг деткимче, идегел, өөрүшкү-дүр.

Улан-Удэниң көдээ ажил-агый академиязының доозукчузу, депшип, Көдээ ажил-агый ямызында ажилдай берди. Ортумак мал эмчилерин эдиртип алгаш, ол бүгү малды эмнеп, халдавырлыг аарыглар болдурбас дээш кызып-ла чорду ийин. Совхозту сайзырадырынга улаштыр хүлээди бергеним директору Көк-оол Дакыр-оолдун кириген үлүү улуг. Рыноктуң берге үезинде совхозту камгалап алган, хамык специалистерни уштап-баштап, кады ажилдап чор. Ооң удуртулгасы-биле Чита облазынга Россияның Федерациязының мал ажылының делгелгезинге чыл санай “Эйлиг-Хем” совхоз 1, 2-ги черлериниң дипломнары-биле шаңнадып келгени таварылга эвес. Ынчангаш аңаа РФ-тин Көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы атты тывысканы ооң хөй чылдарда өшкү ажилын сайзырадыр дээш кириген улуг үлүг-хуузуңуң түңнели ол. Ол ам-даа оолдары Саглай, Сайын оларны мал ажылын сайзырадырынга өөредип, бодунуң арга-дуржулгазын дамчыдып чор. Өөнүң ишти Тамара Дакыр-оол совхозтун баштайгы кадрлар килдизиниң даргазы болган.

Мынча чыл иштинде өшкү малды өстүреринге улуг үлүг-хуузу кирип чораан совхозтун чолаачы, тракторист, механизаторларын канчап демдеглевес боор. Ылаңгыя амдыгаа чедир трактордан дүшпес Николай Ооржак шыдамыккай-ладыр. Совхозтун сизген-ширбилин, тайгадан тудуг ыяжы сөөртүр чаңгыс хөлгезин ол башкарып чор. Баштайгы трактористер Владимир Кызыл, Салчак-оол, Каң-оолалышкылар, Мөңгүн-оол Очур, Геннадий Уйнуколов, Алаадимир Оолак, Амила, чолаачылар Иван Шалган, Маадыр-оол Сат, Александр Дамдын-оол, Игорь Шожул-оол, Радик Хандываа дээш, өскелерин-даа кириген үлүү улуг. Ылаңгыя ырак черге хем далай кежир сизгенин белеткеп, сөөртүп чорааннар.

1988 чылдың чазынында Эйлиг-Хемге чаа сумуну тургустувус. Ооң баштайгы даргазы Кара-оол Дакыр-оол бүт кырынга тургузарына баштайгы организастыг ажилдарны чорударына, чонну ажил-агыйже эвилелдээринге, сумуга корум-чурумну быжыглаарына кончуг идепкейлиг кирип келген. Ол ам хүндүлүг дыштанылгада. Рыноктуң кадыг-бергелерин алып эрткен, совхозту камгалап арттырган аныяк специалистер Саяна, Люба Хандываалар, Валентина Дакыр-оол, Милана Нурзат, мал эмчилери Марина Артаа, Буян Тоуу, совхозтун амгы улуг бухгалтери Эмма Оспакай, улуг экономист Чойган-Понуу оларга улуг чедишкенини сеткилимден күзээр-дир мен.

Өшкү малды өстүреринге шаптыктаан эң-не хомуданчыг чүүл — өшкү дүгүнүң өртээниң эмин эрттир чиигээни. Тозан чылдарның

төнчүзүндө бичии өзүп келген турган. Бир килограмм дүктүн өртээ мырыңай 100-120 рубль чедип турду. Ам чүгле 40-50 рубль-дир. Бо бүгү малчыннарның холун кошкадып, чарыгдалын дуглап албазына чедирген. Мону черле Чазак Көдээ ажил-агый ямызы-биле бир демниг хемчеги алып ирги деп идегеп тур бис. Амгы үеде бистин рынокта бир литр үстүн өртээ 60-70 рубль, далган өртээ бир шоодайда 600-700 рубль чедип турда, дүктүн өртээ ол хире чиигеп келгенине малчыннар муңгарап келди-вис ышкашыл. Хөй дүгүнүң өртээ килограммда 2-7 рубль болдур ийин. Ынчангаш 20 чылды демдегеп ора, бодалымда мындыг чүүл кирди. Кандыг-даа ажил-херекти тургузарда, тударда берге. Аңаа кадрлар кол рольду ойнаар деп чүвени херек кырында билир мен. А тургузуп каан чүүлду бузарда, үрээрде белең. Дыка-ла берге чылдарны чурттап эрттивис. Рынокке шилчилгениң чуртка эгелээни — көдээ ажил-агыйны дыка-ла буураткан.

Амгы үеде “Эйлиг-Хем” совхоз федералдыг өнүк бооп турар, ооң ады “Эйлиг-Хем” КУБ. Өшкү малдың бажы 7-8 муңда чоруп орат. Оон аңгы хуу чонун өшкүү база дыка өзүп орат болгай. Коданында бир муң ажыг баш малдыларның саны чыл келген санында-ла өзүп олурарына өөрүүр-дүр мен. Ада-өгбениң эгелеп каан оруун уламчылап, мал ажылынче сундугуп турар аныяктарга дузалажыр херек. Ажил-төлүңге ажил-херээн өөредип, кодан-суурун уламчыладып чоруур хоочуннарны мактап, оларга мөгөөр херек.

Ам чаа сонгуткан Чазаавыска, аныяк Даргавыс Шолбан Валерьевич Кара-оолга, ооң аныяк командазына Көдээ ажил-агый ямызына көдээни сайзырадыр дээш, тодаргай ажил-херектерни кылып, боттандыраар боор деп идегеп, бүзүрөп, чедишкенини күзээр-дир мен. Тывага “Аныяк малчын” деп программа турар болза, улам эки. Муңчуларның клувун эгелеп алганы эки-дир. Ону тускай саңхөө-биле быжыглап, улам-на деткимчелиг, тодаргай сонуургалды көдүрөр болза, мал бажы оон-даа өзөринге улуг идиг болур.

Үнүп келген 2008 чыл — Күске чылы. Күске кончуг ажилчын амытан. Кежээ улусту күске-күжүгү дег ажилдаар дээр болбазыкпе, ынчангаш Күске чылы силерге ажил-ишке улуг күш-сорукту, шыдалды, кызымаккай чорукту эккээр боор деп күзөдим. Эки кылган ажил элөп читпес алдар болгай, эки-ле ажилдап көрээлиңер!

Тамара ЧЕЧЕК-ООЛ,
“Эйлиг-Хем” совхозтун баштайгы директору, күш-ажылдың хоочуну.

Тыва Республиканың ниити, ортумак болгаш дээди профессионал өөредилгезиниң албан

черлеринде Россия Федерациязының Президентизинин болгаш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналдарының эдилекчилерин үдээр, кадыкшылды быжыглар болгаш камгалаарына, материалдыг дуза кадарына, оон ыңайгы профессионал угуланышкына көрдүнген индивидуалдыг программалар ажалдап кылдырган болгаш боттандыр турар.

Оон-биле чергелештир, стратегтиг кол угуланышкын болур талантылыг аныяктарның шилилдези чүгле өөредилге болгаш спорт органнарының эргелелдеринде кескү, культура адырында шоолуг четпес. Ажалдап турар талантылыг аныяктарны шилип тывар ажил чүгле 2007 чылдан эгелзэн.

Республикада немелде өөредилге системазының анализи уругларны хөгжүм школаларына, уран чүүл школаларына чедимнес өгбүлелерин уругларын хаара тудар ажилда четпестер барын илереткен. Уран чүүлдүн немелде өөредилге албан черлери бот-хандырылгаче шилчезн соонда, өөренип турар салым-чааныг уругларның санын кызырган.

Республиканың чурттагыч конунуң культуругу езу-чаңчылдарының катап тургустунуушкунун, сагыш-сеткил сайзыралын салым-чааныг уруглар-биле, ажил-биле кады нинти контекске көрдүрер ужуруг. Тываларның чаагай езу-чаңчылдарының эгидеринин болгаш культуразын хөгжүдеринин комплекстиг программалары чугула черек. Немелде өөредилге дээштиг деткимчени муниципалдыг деңгелге база алып ужуруг. Немелде өөредилге албан черлеринин материал-техниктиг баазанын экижидер талазы-биле хемчеглер алыры чугула, культура бажынарарының ажилдарына кичээгей черек. Талантылыг уруглар болгаш аныяктар-биле ажилдың утказын муниципалдыг тургузууларның спецификазын барымдаалап, албан черинин хевиринин аайы-биле, уругларның хар-назынын аайы-биле ажилдың аргаметодтары, сокултураның онзагай талазын бодап тодардыр. Өзүп орат талантыларны илередип, шаңнап-мактап, оон-даа ыңай

өстүреринин системазын шын тургузары эргежок чугула. Немелде өөредилгенин системанын моон соңгаар сайзыралына, аныяктарның хостуг шагын чөп ажыгларын органиастаарына, сонургал аайы-биле клуб четкилерин тургузарына, уругларның чаңчылдары болгаш салым-чаанын улам сайзырадыр яныз-бүрү секциялар болгаш бөлүмнөре немелде акша-хөреңгини үндүрер ужуруг.

Бо бүгү күүсекчи эрге-чагырга деңгелинге-даа, муниципалдыг деңгелге-даа тодаргай организастыг болгаш эрге-хоойлу шийтирлерин негээр.

Салым-чааныг уруглар болгаш аныяктар-биле ажилды республикага экижидер сорулга-биле, талантылыг уругларны болгаш аныяктарны илередип, оларны улам ыңай өстүреринин күүрне системазын хемчеглерин ханды-рары-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2007-2008 чылдарда Тыва Республикага талантылыг уругларны болгаш аныяктарны деткир талазы-биле капсырган хемчеглерни бадылаар.

2. ТР-ниң Эртем, өөредилге черлеринин болгаш аныяктар политиказынын яамызын, ТР-ниң Өөредилге яамызын Россия Федерациязының Президентизинин болгаш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналдарының эдилекчилеринин оон ыңай үделге дээш күүсекчи эрге-чагырганын бүрүн эргелиг органнары кылдыр тодардыр.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдын күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазак Аппарадының социал хөгжүлдө талазы-биле эргелелинге дагыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А. БРОКЕТ.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның чанында Конкурс комиссиязының протокол шийтирлерин бадылаарының болгаш Тыва Республикадан өөредилге адырының талазы-биле болгаш өске-даа күүрне деткимчези алып кандидаттарны депшидеринин дугайында 2007 чылдың июль 26-да үндүргени № 11-13 ДОКТААЛЫ

2007 чылдың август 9

Тыва Республикага мурнады хөгжүдер национал төлөвилел «Өөредилгени» боттандырар сорулга-биле «Салым-чааныг аныяктарга күүрне деткимчези» угуланышкын-биле Россия Федерациязының Өөредилге яамызының 2006 чылдың июль 9-та үндүргени № 146 «Салым-чааныг аныяктарны деткиринин шаңналдарының дугайында» дужаалыга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның чанында Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсыр талазы-биле болгаш Тыва Республикадан өөредилге адырының талазы-биле өске-даа күүрне деткимчезин алыры-биле кандидаттарны депшидеринин дугайында Конкурс комиссиязының капсырган протокол шийтирлерин бадылаар: — 2007 чылдың июль 26-дан № 11 «Россия Федерациязының Президентизинден салым-чааныг аныяктарга деткимче шаңналдар алып кандидаттарның даңзызын тургузар дугайында»;

— 2007 чылдың июль 26-да № 12 «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының салым-чааныг аныяктарга деткимче шаңналдар алып кандидаттарның даңзызын тургузар дугайында»;

— 2007 чылдың июль 26-да № 13 «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының салым-

№ 800 Кызыл хоорай

чааныг аныяктарга деткимче грантылар алып кандидаттарның даңзызын тургузар дугайында»;

2. Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказынын яамызы Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызына Россия Федерациязының Президентизинин салым-чааныг аныяктарны деткиринин даңзызын Тыва Республиканың Чазааның чанында Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсыр талазы-биле болгаш Тыва Республикадан өөредилге адырының талазы-биле өске-даа күүрне деткимчези алып кандидаттарны депшидер конкурс комиссиязының протокол 2007 чылдың июль 26-дан № 11 шийтирин езугаар чорудар.

3. Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказынын яамызы ук доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парладыр.

4. Бо доктаалдын күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазак Аппарадының мурнады хөгжүдер национал төлөвилелдерин боттандырар талазы-биле эргелелге дагыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсыр болгаш өөредилге адырының талазы-биле күүрненин өске-даа деткимче хемчеглерин алып кандидаттарны депшидер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның чанында конкурс комиссиязының 2007 чылдың декабрь 17-де үндүргени № 14 протокол шийтирин бадылаарының дугайында

2007 чылдың декабрь 28

№ 1102 Кызыл хоорай

«Өөредилге» мурнады хөгжүдер национал төлөвилелди боттандырар сорулга-биле, профессионал өөредилге адырына инновациялыг ажил-чорудуларны хөгжүдери-биле база Тыва Республиканың күүрненин өөредилге албан черлеринин эге профессионал өөредилгезинин эң эки удуртукчуларынга күүрне деткимчезин көргүзери-биле Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың февраль 15-те «Өөредилге албан черлеринге, эге профессионал өөредилге системазын удуртукчуларынга болгаш педагогтуг ажалдакчыларынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналдарын тургузарынын дугайында» № 246 доктаалын езугаар Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның чанында Тыва Республиканың Чазааның Даргазының грантыларын болгаш шаңналдарын тыпсыр

талазы-биле болгаш өөредилге адырының күүрне деткимчези өске-даа хемчеглерин алып Тыва Республикадан кандидаттар депшидер Конкурс комиссиязының 2007 чылдың декабрь 17-де үндүргени № 14 Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналын тыпсыр Тыва Республиканың профессионал эге өөредилге күүрне албан черинин эң эки удуртукчузу конкурстун тиелекчизин тодардырының дугайында капсырган протокол шийтирин бадылаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

3. Бо доктаалдын күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазак Аппарадының мурнады хөгжүдер национал төлөвилелдер боттандырарының талазы-биле эргелелге дагыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

лаар (капсырган).

3. Республикага Хөмөй чылын эрттирери-биле яамыларга, ведомстволарга болгаш административтиг муниципалдыг тургузууларга чогуур хемчеглерин ап чорударын сүмелээр.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская

Тыва Республиканың күүрне өнчүзүндө турар эт-хөреңгини «Тыва Республиканың Тес-Хем кожууну» муниципалдыг районнуң өнчүзүнге халаска дамчыдарының дугайында

2008 чылдың январь 18-те №15 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Конституциязынын 74 чүүлү, Тыва Республиканың 2000 чылдың февраль 9-та «Тыва Республиканың күүрне өнчүзүңгү объектилерин муниципалдыг өнчүзүңге база муниципалдыг өнчүзүңгү объектилерин Тыва Республиканың күүрне өнчүзүңге дамчыдарынын чурумунун дугайында» №429 Хоойлузун үндезилээш, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың күүрне өнчүзүн - Тыва Республиканың Тес-Хем кожуунунун, Самагалтай суурунун, Кунаа кудумчузунда 62 дугаар бажында аптека оран-савазын «Тыва Республиканың Тес-Хем кожууну» муниципалдыг районнуң өнчүзүңге халас дамчыдар.

Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың декабрь 14-те «Тыва Республиканың күүрне өнчүзүндө турар эт-хөреңгини «Кызыл хоорай» хоорай округунга дамчыдарының дугайында» №1384 доктаалына өскерилге кириеринин дугайында

2008 чылдың январь 18 №16 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың декабрь 14-те «Тыва Республиканың күүрне өнчүзүндө турар эт-хөреңгини «Кызыл хоорай»

правда» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдын күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказынын яамызына дагыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

2. Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларынын яамызы бо доктаалдын 1-ги пунктузунда айыттыгган Тыва Республиканың күүрне өнчүзүндө турар эт-хөреңгини «Тыва Республиканың Тес-Хем кожууну» муниципалдыг районнуң өнчүзүңге дамчыдарын хоойлужулга-биле доктаатыгган чурум езугаар долдурар.

3. Бо доктаалдын күүселдезин Тыва Республиканың Чазааның девискээр хөгжүлдөзүнүн болгаш тус чер бот-башкарылга органнары-биле кады ажалдажылга эргелелинге дагыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың «2008 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Хоойлузун боттандырар талазы-биле хемчеглер дугайында

2008 чылдың январь 18 №20 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың 2007 чылдың ноябрь 29-та «2008 чылда республика бюджетинин дугайында» №488 УХ-II Хоойлузунга дүүштүр, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2008 чылда Тыва Республиканың республика бюджетин күүселдеге хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың республика бюджетинин орулгаларынын кол администраторлары болгаш республика бюджетинин карылгазынын акшаландырышкынынын үндезиннеринин кол администраторлары:

үндүрүлгелерин, чыылдаларнын болгаш өске-даа албан төлөвирлеринин кирилдезин, ол ышкаш оларны төлөвиринин өрелерин кызырарын хандырар талазы-биле хемчеглерни алыр;

эргелелинде турар албан черлери-биле холбаштыр эрткен айда шилчиткен үндүрүлгелер болгаш чыылдалар дугайында информацияны ай санында 5-ки хүнге чедир Тыва Республиканың Сан-хөө яамызынга кириер;

орулгалар кезээнде Тыва Республиканың республика бюджетин күүседир талазы-биле аналитиктиг материалдарны Тыва Республиканың Сан-хөө яамызынын доктааткан хуу-сааларында кириер.

3. Тыва Республиканың Сан-хөө яамызы Тыва Республиканың 2007 чылдың ноябрь 29-та «2008 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» №488 УХ-II Хоойлузунга №2 капсырылга езугаар республика бюджетинин орулгаларынын үндезиннерин республика бюджетинин орулгаларынын тодаргай администраторларына быжыгларын хандырар.

4. Республика бюджетинин орулгаларынын кол администраторлары бо доктаал күштүг болуп эгелээзинин соонда 2 ай хуусаада республика бюджетинин орулгаларынын администраторунун чогуур бүрүн эргелерин оларнын девискээр органнарынга болгаш албан черлеринге быжыгларын хандырар.

5. Тыва Республиканың чамдык бүрүн эргелерин боттандырарын тус черин бот-башкарылга органнарынга дамчыдарына төлээлеттирген күүсекчи эрге-чагырганын республика органы болуп турар республика бюджетинин орулгаларынын кол администраторлары, бо доктаалды хүлээп алганынын соонда бир неделя хуусаада, Тыва Республиканың күүрне эрге-чагыргазынын органнарынын республика бюджетинче шилчидип турар, орулгаларны нинти удуртукунун база ол органнарга дамчыткан бүрүн эргелерин боттандырарынын, ол ышкаш чогуур методиктиг болгаш саавыр материалдарын үндүреринин чурумун тодардып турар нормативтиг эрге-хоойлу актыларын үндүрерин хандырар.

6. Бир эвес күүсекчи эрге-чагырганын республика органнарынын хүлээлгелери оларнын дилеп киригени-биле өскерилген таварылгада, Тыва Республиканың Сан-хөө яамызы оларга быжыглан республика бюджетинин кол орулга үндезиннерин тодаргайлап айтырар эргелиг деп доктаадыр.

7. Тыва Республиканың «2008 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Хоойлузун боттандырар талазы-биле хемчеглеринин планын бадылаар.

8. Бюджет планнаашкынынын субъектилерин Тыва Республиканың Сан-хөө яамызы-биле дугуржулга езугаар Россия Федерациязынын Бюджет кодекзинин дүрүмнерин болгаш Тыва Республиканың 2007 чылдың ноябрь 29-та «2008 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» №488 УХ-II Хоойлузун боттандырарына эргежок чугула адырынын онза чүүлдерин барымдаалап тургаш, 2008 чылда түңнел бюджет даңзызында көрдүнген субсидияларны юридиктиг эргелиг албан черлеринге (күүрненин (муниципалдын) албан

хоорай округунга дамчыдарынын дугайында» №1384 доктаалынын №1 капсырылгасында 41-ги пунктуу ап кааптар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

дугуржулганын (керээнин) түнүндөн 100 хуу хемчээлдиг - харылзаа ачы-дузанын чедиреринин дугайында, парлаалга үндүрүлгелеринге бижидеринин дугайында болгаш оларны садып алырынын дугайында, мергежилни бедидер курстарга өөрениринин дугайында, авиа-болгаш демир-орук билеттерин, хоорай болгаш хоорай кыдынын транспорттарына чорурунга билеттерин, санаторий-курорттарга эмнедир путевкалар садып алырынын дугайында дугуржулгалар (керээлер) талазы-биле, автотранспорт херекселдеринин эзлеринин хамааты харысалгазынын албан камгаладылга дугуржулгаларынын талазы-биле, ол ышкаш төлөвирлиг ачы-дуза чедиргенинде болгаш өске-даа орулга кирип турар ажил-чорудулгандан алган акша-хөреңгилеринин күсели-биле төлээр ужуруг дугуржулгалар талазы-биле;

дугуржулганын (керээнин) түнүндөн 30 хууга чедир хемчээлдиг - Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың хоойлужулгалары-биле өске чүве көрдүмзэн болза, артик дугуржулгалар (керээлер) талазы-биле аван төлөвирлерин көөр эргелиг.

10. Республика бюджетинин акша-хөреңги ап турар республиканың албан черлери болгаш күүрне эрге-чагыргазынын органнары садып алышкынарны боттандырып тургаш, доктааттыгган акша төлөвирлерин санап шилчидип тургаш, продукцияны (ажылдарны болгаш ачы-дузаларны) сөөртүп чедиреринин дугайында дугуржулгаларны чарып тургаш база 2008 чылда республика бюджетинин акша-хөреңгилеринин күсели-биле күүседир ужуруг өске-даа хүлээлгелерин хүлээп тургаш, Россия Федерациязынын бюджеттеринин чарыгдалдарын функционалдыг классификациязынын болгаш Россия Федерациязынын бюджеттеринин чарыгдалдарынын экономиктиг классификациязынын структуразына дүүштүр оларнын доктааттыгган чурум езугаар бадылааны, 2008 чылда бюджет хүлээлгелеринин лимиттерин барымдаалаар.

11. Муниципалдыг тургузууларнын тус чер бот-башкарылгаларынын органнары бо доктаал күштүг болуп киргенинин соонда 2 неделя болган хуусаада, 2008 чылда бюджеттеринин дугайында чогуур төлээлекчи органнарынын хүлээп алганы шийтирлерин, ол ышкаш анаа кириген өскерилгелер дугайында медээлерни Тыва Республиканың Сан-хөө яамызынга кириер.

12. Тыва Республиканың Экономика яамызы Тыва Республиканың 2007 чылдың ноябрь 29-та «2008 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» №488 ВХ-II Хоойлузу болгаш чарыгдалдарны кады акшаландырыларынын республика фондундан муниципалдыг районнарын (хоорай округтарынын) бюджеттеринге субсидиялар бээринин болгаш чарыгдарынын чурумун дүүштүр Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларнын кирген инвестиция төлөвилелдеринин конкурстуг шилилгезин эрттирер болгаш 2008 чылдың апрель 1-ге чедир Тыва Республиканың Сан-хөө яамызына Тыва Республиканың муниципалдыг районнарынга хуваалдазы-биле республика бюджетинин инвестиция төлөвилелдеринин акшаландырышкынынын даңзызын болгаш хемчээлдерин кириер.

13. Тыва Республиканың Сан-хөө яамызы: - күштүг бооп турар хоойлужулга дүүштүр Россия Федерациязынын Федералдыг

Тыва Республикага 2008 чылды Хөмөй чылы кылдыр чарлаар дугайында

2007 чыл декабрь 30

№ 1129 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың август 31-де «2007 чылда республикада, күүрне политиказында байдал дугайында Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оолдун Тыва Республиканың Улуг Хуралына Кыйгырынын боттандырарынын талазы-биле хемчеглерни бадылаарынын дугайында» № 845 доктаалын күүседрин-биле тыва чонунун национал эртинези болгаш делегейин хөгжүм

ниитилелин феномени болуп турар уран чүүлдүн чаңылчаан хөмөй культуразын камгалап-кадагалаар болгаш хөгжүдөр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың 2008 чылды Хөмөй чылы кылдыр чарлаар.

2. Тыва Республикага Хөмөй чылын эрттиреринин хемчеглеринин планын бады-

Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежи-гүннеринин болгаш Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының база оларның дузалакчыларының ажил-чорудулгазының материалдыг хандырыл-газы-биле холбашкан чарыгдалдарның орун тургузарына өске-даа бюджеттер аразының трансфертерин бээрин боттандыра;

- республика денчелинде дүрүмнер болгаш чурумнар чок болганда, федералдыг дүрүмнер болгаш чурумнар үндөзүлгө, федералдыг денчелден дамчыдып турар бүрүн эргелер талазы-биле бюджеттер аразының трансфертерин бээрин боттандыра;

- тус чер бот-башкарылга органның бижин-биле чогуур муниципалдыг тургузгунуң бюджетинге көрдүнгөн акша-хөреңгилеринин нийти хемчээлиниң кызыгаарында республика бюджетинден ылгап берип турар субвенцияларның хемчээлинге өскерилгелер кириер, оон иштинде чедир ажыглаттырмаан акша-хөреңгилерин ол акша-хөреңгилерин ап турарларның өрелерин хаарына чорудар;

- саң-хөөнүң үнөзиннери бар таварылгада, муниципалдыг тургузгунуң бюджеттеринге күүселде үезинде тыттып келген түр үениң касса үзүктелишкенин дуглаарына Тыва Республиканың республика бюджетинден Тыва Республиканың 2007 чылдың ноябрь 29-та «2008 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» №488 ВХ-II Хоойлузунуң 16-гы чүүлүгө дүүштүр бюджет кредиттерин бээр;

- агроулетпүр комплекстеринге, хереглел кооперацияларының организацияларына 1992 – 1994 чылдарда берген төпчүктен кредиттерин эрезин Тыва Республиканың магада-лалына күрүнениң иштики эрезинче эде дол-дурганының талазы-биле база бюджеттин күү-селдезинин үезинде тыттып келген түр үениң касса үзүктелишкенин дуглаарына 2005 чылдың январь 1-ге чедир Тыва Республиканың бюджетинге федералдыг бюджеттен берген бюджет ссудаларының талазы-биле өрени эде тургузарының дугайында Тыва Республиканың Чазаның болгаш Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының аразында Дугуржулганың негелделерин күүседирин хандыра;

- бюджет акша-хөреңгилерин ажыглаа-рының дээштин бедидер болгаш бюджеттин үндүргүдөн база үндүргүдөн эвес орулгалар кири-рилдезин көвүдөдир дугайында дугуржулгаларны муниципалдыг тургузгунуң чагыргалары-биле

рилдезин көвүдөдир талазы-биле хемчеглер дугайында Тыва Республиканың Чазаның болгаш Россия Федерациязының Саң-хөө яамы-зының аразында Дугуржулганың негелделерин күүседирин хандыра;

- капиталдыг тургузгунуң болгаш капиталдыг септелгеже чорудуп турар бюджет акша-хөреңгилеринин тускай сорулгалыг ажыглаарын доктаамал контролдаарын хандыра;

- Тыва Республиканың республика бюдже-динден бюджеттер аразының трансфертерин-нин (субвенциялардан аңгыда) үлүү болгаш (азы) тус чер бюджеттеринин боттарының орул-галарының хемчээлинден сөөлгү үш чылдың отчеттуг саң-хөө чылының ийи чылының дур-гузунда немелде нормативтиг тырткан акшалар талазы-биле үндүргү орулгалары 70 хуу улуг турган үлүү бюджеттеринде бар муниципалдыг тургузгунуң-биле «Бюджет акша-хөреңгилерин ажыглаарының дээштин бедидер болгаш бюджеттин үндүргүдөн база үндүргүдөн эвес орулгалар киририлдезин көвүдөдир талазы-биле хемчеглер дугайында» дугуржулгаларны чарар.

14. Республиканың албан черлери рес-публика бюджетинин кол башкарыкчызының доктааткан чуруму езугаар бадылаан сайгар-лыкчы болгаш орулга кирип турар өске-даа ажил-чорудулгадан алган акша-хөреңгилер талазы-биле орулгалар болгаш чарыгдалдар сметазын Тыва Республика талазы-биле Феде-ралдыг казначействонуң эргелелинге кириер.

15. Кол башкарыкчылар доктааткан чурум езугаар бадылаан 2008 чылда Тыва Респу-бликаның инвестиция программасында кириген тудугларга болгаш объектилерге төлөвилел-смета документизи 2008 чылдың март 1-де барын шынзыдып турар документилерни 2008 чылдың март 21-ге чедир Тыва Республиканың Саң-хөө яамызына бээр.

16. Бо доктаал, оон 4-кү болгаш 5-ки пунк-туларындан аңгыда, 2008 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болур.

4-кү болгаш 5-ки пункттары бо доктаалды албан езуу-биле парлаан соонда күштүг болур.

17. Бо доктаалды күүселдезинин контро-люн Тыва Республиканың Чазаның аппара-дының комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлдө эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың январь 18-те №20 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың «2008 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Хоойлузун боттандыраарының талазы-биле хемчеглеринин П Л А Н Ы

ч/е №	Хемчеглери	Күүселдезинин хуусаазы	Күүселдези дээш харысалгалыглар
1	2	3	4
1.	1. Түннелче угланган бюджет план-наашкынының шынжээдин хандыра:	2008 чылдың февраль 1-ге чедир (2007 чылдан тода-раттыгган) 2008 чылдың июнь 15-ке чедир (2008 чылда план-наттыгган) үргүлчү	ТР-ниң Саң-хөө яамызы, ТР-ниң күүсекчи эрге-чагырга органны, ТР-ниң тус чер бот-башка-рылга органны (дугуржулга-биле)
2.	- Тыва Республиканың девискээр саң-хөөзүн өскерттир Программаны боттан-дыра	тускай план-биле	ТР-ниң Саң-хөө яамызы, ТР-ниң Экономика яамызы, ТР-ниң күү-секчи эрге-чагырга органны
3.	2009-2011 чылдарда Тыва Респу-бликаның үш чылының бюджетинин төлө-вилелин тургузар	ТР-ниң Саң-хөө яамызы, ТР-ниң Экономика яамызы, ТР-ниң күү-секчи эрге-чагырга органны, ТР-ниң муниципалдыг тургузгунуң чагыргаларының удур-тукчулары (дугуржулга-биле)	ТР-ниң Саң-хөө яамызы, ТР-ниң күүсекчи эрге-чагырга орган-нары
4.	Кожууннарже үнүп, бюджет адыры-ның ажилдакчыларының күш-ажыл тө-лөвиринин фондузун хынаарын чорудар	2008 чылдың бирги чартык чылы үргүлчү	ТР-ниң Саң-хөө яамызы, ТР-ниң күүсекчи эрге-чагырга орган-нары
5.	Тодаргай санда акша-хөреңгилерин артыкшылдарын эвээжедирин контроль-даар	үргүлчү	ТР-ниң республика бюдже-динин бюджет акша-хөреңгиле-ринин кол башкарыкчылары
6.	Акша-хөреңгилерни тускай сорулга-лыг ажыглаарын болгаш алыкчыларга ас-сигнованияларны үе-шаанда чедирерин контролдаар	үргүлчү	ТР-ниң республика бюдже-динин бюджет акша-хөреңгиле-ринин кол башкарыкчылары
7.	Муниципалдыг тургузгунуң бюдже-теринин тодаргай саннарынче акша-хөреңгилерни шилчиткен соонда 3 ажил-чын хонуктан орайтапайн бюджет алык-чыларын акшаландыраарын сүмелээр	үргүлчү	Ак-Довурак, Кызыл хоорай-ларның, кожуннарның чагырга-лары
8.	Федералдыг болгаш девискээр даң-зызы-биле социал деткимче хемчеглерин алыр эргелерлиг чамдык категорияның хамаатыларының санын бадылаарының дугайында доктаал төлөвилелин Тыва Республиканың Чазанга чугаалажып көөрү-биле кириер	квартал санында	ТР-ниң Күш-ажыл яамызы
9.	Эмнелге албан черлеринин дүн-хүн чок ажилдаар стационарлар талазы-би-ле чыдар олуттар фондузунуң болгаш хемчеглер көргүзүлгелеринин таарым-чыдарын чорудар	2008 чылдың бирги чартык чылы	ТР-ниң Кадык камгалал яамы-зы
10.	Республика бюджетинден акшалан-дырып турар бюджет албан черлеринин чарыгдалдарын таарымчыдар талазы-биле доктаалдар төлөвилелин Тыва Рес-публиканың Чазанга чугаалажып көөрү-биле кириер	2008 чылдың бирги чартык чылы	ТР-ниң Кадык камгалал яамы-зы, ТР-ниң Өөредилге яамызы, ТР-ниң Күш-ажыл яамызы, ТР-ниң Культура яамызы
11.	Тыва Республиканың чурттакчы чо-нунга медицинаның халас дузазын кадар күрүне магадайалының программаны күүседиринин талазы-биле ай санының мониторингин чорудар	ай санында	ТР-ниң Кадык камгалал яамы-зы
12.	Тыва Республиканың күрүнениң иш-тики эрезин эгидерин хандыра талазы-биле хемчеглерни боттандыра	үргүлчү	ТР-ниң Саң-хөө яамызы, ТР-ниң күүсекчи эрге-чагырга ор-ганны
13.	Мурнады көргөн национал төлө-вилелдерни боттандыра талазы-биле му-	үргүлчү	ТР-ниң Саң-хөө яамызы, ТР-ниң күүсекчи эрге-чагырга ор-ганны

ч/е №	Хемчеглери	Күүселдезинин хуусаазы	Күүселдези дээш харысалгалыглар
1	2	3	4
13.	ниципалдыг тургузгунуң чагыргала-рының ажил-чорудулгазын контролдаа-рын боттандыра, оларны кады акша-ландыра.	үргүлчү	ниң Өөредилге яамызы, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы, ТР-ниң Тудуг яамызы, ТР-ниң Экономика яамызы
14.	Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының болгаш Тыва Республиканың Чазаның аразында «Бюджет акша-хөреңгилерин ажыглаарының дээштин бедидер болгаш Тыва Республиканың бюджетинин үндүргүдөн база үндүргүдөн эвес орулгалар киририлдезин көвүдөдир талазы-биле хемчеглер дугайында» дугур-жулганың негелделерин күүседирин дээш контролду хандыра.	2008 чылдың январь айы	ТР-ниң Саң-хөө яамызы, ТР-ниң муниципалдыг тургузгунуң чагыргалары (дугуржулга-биле)
15.	Бюджет акша-хөреңгилерин ажы-лаарының дээштин бедидер болгаш бюдже-тинин үндүргүдөн база үндүргүдөн эвес орулгалар киририлдезин көвүдөдир тала-зы-биле, ол ышкаш оларның күүселде-зинин контролон боттандыраарының тала-зы-биле хемчеглер дугайында, касса үзүк-телишкенин дуглаарына Тыва Рес-публиканың республика бюджетинден берген бюджет чээлилеринин талазы-биле өрелерни чаартыр тургузарының дугайында дугуржулгаларны муниципал-дыг тургузгунуң чагыргалары-биле чарар.	2009 – 2011 чылдарда бюджетти тургузуп тура үргүлчү	ТР-ниң Саң-хөө яамызы
16.	Тус чер бюджеттеринин үндүргү шыда-лын өстүрер болгаш ажыглаар сорулга-лар-биле чарыгдалдарның башкаар үндөзүннерин аңгылаарын уламчылаар	үргүлчү	ТР-ниң муниципалдыг тургузгунуң чагыргалары (дугур-жулга-биле), ТР-ниң күүсекчи эрге-чагырганың органны
17.	Экономиканың бүгү адырларының тала-зы-биле мурнады көргөн национал төлөвилелдерин боттандыраарын болгаш өзүлдө дөстөрүн барымдаалап, респуб-ликаның дотациялыг кудуладырына үндүргүнаар баазазын улгаттыра арга-ларны өөренир	үргүлчү	ТР-ниң күүсекчи эрге-чагырга органны, ТР-ниң муниципалдыг тургузгунуң чагыргалары (дугуржулга-биле), ТР-ниң Саң-хөө яамызы
18.	Күрүнениң болгаш муниципалдыг бүдүрүлгелери, акционер нийтиледери күрүнениң болгаш муниципалдыг үлүү-биле үндүргү төлөвилелеринин капиталын үе-шаанда төлээринин база дудагалды кудуладырының мониторингин чорудар	үргүлчү	ТР-ниң муниципалдыг тургузгунуң чагыргалары (дугур-жулга-биле), ТР-ниң күүсекчи эрге-чагырга органны

Аңнаашкын болгаш балык ажил-агыйының талазы-биле Тыва Республиканың Күрүне комитетинин айтырыгларының дугайында

2008 чылдың январь 25 №23 Кызыл хоорай

2006 чылдың декабрь 29-та «Бүрүн эргезин кызыгаарлаарын сайыраңгайыдары-биле холбаштыр Россия Федерациязының чамдык хоойлужулга актыларына өскерилгелерни кириеринин дугайында» №258 болгаш 1995 чылдың апрель 24-те «Дириг амытаннар деле-гейинин дугайында» №52 (2006 чылдың де-кабрь 29-та редакторлааны-биле) федералдыг хоойлуларның дүрүмнерин боттандыра сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Аңнаашкын болгаш балык ажил-агый-ының талазы-биле Тыва Республиканың Кү-рүне комитетинин дугайында коштунган Дү-рүмнү бадылаар.

2. Тыва Республиканың девискээринге дириг амытаннар делегейин болгаш оларның долган-дыр турар хүрээлинин объектилерин камга-лаар, контролдаар болгаш ажыглаарына таарыштыра талазы-биле Тыва Респу-бликаның күүсекчи эрге-чагырганың тускай бүрүн эргелиг органы кылдыр Тыва Республиканың Аңнаашкын болгаш балык ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитетин тургузар.

3. Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги харылзааларының яамызы, Тыва Рес-публиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы Россияның көдээ ажил-агый хайга-ралының Тыва Республика талазы-биле эрге-лели-биле болгаш Федералдыг өнчүнү эргеле-башкаар талазы-биле федералдыг агентиле-дин Тыва Республика талазы-биле эргелели-биле дугуржуп тургаш, Тыва Республиканың

Аңнаашкын болгаш балык ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитетинин оперативтиг эргелеп-башкаар эргезинге, Кызыл хоорайның Шагонарская 64 кудумчузунда турар эт-хөреңги комплекзин кириштир, орта эрежко чугула бүрүн эргезин боттандырып чорударына, тургустунган чурум-биле дамчыдып бээрин хандыра.

4. Моон мурнунда «Россельхозбанкның» Тыва Республика талазы-биле салбырының ээлеп турганы Кызыл хоорайның Московская кудумчузунун, 2а бажынының тудуунга, Тыва Республиканың Аңнаашкын болгаш балык ажил-агыйының талазы-биле Күрүне комитетинин аппаратын түр үеде тургузарының дугайында Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги харылзааларының яамызының саналды биле чөпшээржер.

5. Тыва Республиканың Аңнаашкын болгаш балык ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитетин бир ай хуусаанын иштинде оон ажил-чорудулгазының материал-техниктиг ханды-рылгазының дугайында саналды кириер.

6. Тыва Республиканың Бойдус курлавырла-ры болгаш экология яамызы, Тыва Респу-бликаның Бойдус курлавырларының ажыгалы болгаш камгалал адырына хайгаарал талазы-биле албан амгы доктаалга дүүштүр бодунуң нормативтиг эрге-хоойлу актыларын кириер.

7. Бо доктаалды «Шың» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың январь 25-те №23 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Аңнаашкын болгаш балык ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитетинин дугайында Дүрүмү

1. Нийти чүүлдер

1. Тыва Республиканың Аңнаашкын болгаш балык ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитетин (моон сонгаар-Күркомитет) Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы болур, оон боттандырып чорудар хүлээлгези: дириг амытаннар делегейинин болгаш сугнун биологтук курлавырларының база оларның чурттап турар хүрээлинин камгалаар, өстүрер болгаш ажыглаар, аңнаашкын болгаш балык ажил-агыйының адырына нормативтиг эрге-хоойлуну таарыштыра болгаш Тыва Республиканың күрүне политиказын ажилдап кылыр талазы-биле;

дириг амытаннар делегейинин болгаш сугнун биологтук курлавырларының база оларның чурттап турар хүрээлинин камгалаар, өстүрер болгаш ажыглаар, аңнаашкын болгаш балык ажил-агыйының адырына нормативтиг эрге-хоойлуну таарыштыра болгаш Тыва Республиканың күрүне политиказын ажилдап кылыр талазы-биле;

дириг амытаннар делегейинин болгаш сугнун биологтук курлавырларының база оларның чурттап турар хүрээлинин камгалаар, өстүрер болгаш ажыглаар, аңнаашкын болгаш балык ажил-агыйының адырына нормативтиг эрге-хоойлуну таарыштыра болгаш Тыва Республиканың күрүне политиказын ажилдап кылыр талазы-биле;

2. Күркомитеттин ажил-чорудулгазын удур-

турун Тыва Республиканың Чазан боттандырып чорудар.

3. Күркомитет бодунуң ажил-чорудулга-зын Россия Федерациязының Конституция-зын, Тыва Республиканың Конституциязын, федералдыг хоойлуларны, Тыва Республиканың хоойлуларын болгаш амгы бо Дүрүмнү удуртулга болдура.

4. Күркомитет ажил-чорудулгазын бодунуң структурлук кезектерин болгаш ведомство адаанда турар албан черлерин таварыштыр республиканың күүсекчи эрге-чагырга ор-ганны, тус чер бот-башкарылга органны, хөй-ниити каттыжышкыннары болгаш ор-ганизациялар болгаш өске-даа организациялар-биле кады ажалдажылганы боттандырып чорудар.

11. Бүрүн эргези

5. Хоойлужулга дүүштүр Күркомитет ажил-чорудулганы тургустунган адырына дараазында бүрүн эргезин боттандырып чорудар:

5.1. адырында ажил-чорудулгазын тургу-зуунга хамааржыр айтырыглар талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның шийтири не-геттинип турар айтырыглары, Тыва Респу-бли-

каның Чазааның Даргазының нормативтиг эрге-хоойлу актыларын болгаш Чазаактың өске-даа документилен, Тыва Республиканың хоойлуларының төлөвилелин Тыва Республиканың Чазаанче, а ол ышкаш Күркомитеттин ажил-чорудулгазының прогноз көргүзүлгери болгаш ажил планының төлөвилелин кириер.

5.2. дириг амытаннар делегейинин объектилерин болгаш сугнуң биологтуг курлавырларын база оларның чурттап чоруур хүрээлини камгалаар болгаш өстүрер талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программасын ажилдап кылыр болгаш боттандырат.

5.3. бойдустан федералдыг уjur-дузалыг онза камгалалдыг девискээрлеринден болгаш республика уjur-дузалыг бойдустан онза камгалалдыг девискээрлеринин деңгели болгаш чурумундан аңгыда, дириг амытаннар делегейинин объектилерин камгалаар болгаш дагын өстүрерин, а ол ышкаш дириг амытаннар делегейинин айттыг объектилеринде чурттап чоруур хүрээлини камгалалын организастаар болгаш боттандырат.

5.4. бойдустан федералдыг уjur-дузалыг онза камгалалдыг девискээрлеринде турар болгаш республика уjur-дузалыг бойдустан онза камгалалдыг девискээрлеринге дүүштүр оларның деңгели болгаш чуруму, дириг амытаннар делегейинин объектилеринден аңгыда, аңаашкын объектизине хамаарыштырган дириг амытаннар делегейинин объектилерин хавырган хемчээли (лимит), агроулетпүр комплекзинин болгаш балык ажил-агыиының адырынга нормативтиг эрге-хоойлу таарыштырлагын болгаш күрүне политиказын ажилдап кылыр талазы-биле хүлээлгезин боттандырып чорудар болгаш күсекчи эрге-чагырганың федералдыг органның биле дугуржулганы тургузар.

5.5. дириг амытаннар делегейинин объектилерин болгаш оларның чурттап турар хүрээлини ажыглаар болгаш камгалаар адырга нормативтиг эрге-хоойлуну таарыштырар болгаш күрүне политиказын ажилдап кылыр талазы-биле хүлээлгезин боттандырып чорудар, күсекчи эрге-чагырганың федералдыг органның биле тургускан чурумунга бойдустан онза камгалалдыг федералдыг уjur-дузалыг турар девискээрлеринин дириг амытаннар делегейинден аңгыда, дириг амытаннар делегейинин объектилеринге баш санын таарыштырып боттандырып чорудар.

5.6. бойдустан онза камгалалдыг федералдыг уjur-дузалыг девискээрлерде турар дириг амытаннар делегей объектилеринден аңгыда, дириг амытаннар делегейинин объектилерин камгалаар болгаш дагын өстүрер сорулга-биле ажыглаарын кызыгаарлаар болгаш хоруур, дириг амытаннар делегейинин объектилерин болгаш оларның чурттап турар черин камгалаар, ажыглаар адырынга контроль болгаш хайгаарал талазы-биле хүлээлгезин боттандырып чорударын күсекчи эрге-чагырганың федералдыг органның биле дугуржулганын талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның шийтири-биле кириер.

5.7. дириг амытаннар делегейинин объектилеринин болгаш оларның чурттап турар хүрээлини камгалаар, ажыглаар болгаш өстүрер адырынга контроль болгаш хайгаарал талазы-биле хүлээлгезин боттандырып чорудар, ме-дээлерни күсекчи эрге-чагырганың федералдыг органның биле бээр, бойдустан онза камгалалдыг федералдыг уjur-дузалыг девискээрлеринде турар болгаш бойдустан онза камгалалдыг республика уjur-дузалыг девискээрлеринин деңгелинде болгаш чурумунга дүүштүр турар дириг амытаннар делегейинин объектилеринден аңгыда, дириг амытаннар делегейинин объектилеринин күрүне кадастрының болгаш күрүне мониторингизин болгаш дириг амытаннар делегейинин объектилеринин санының күрүне учедун чорудар.

5.8. бойдустан онза камгалалдыг федералдыг уjur-дузалыг девискээрлеринде турар болгаш бойдустан онза камгалалдыг республика уjur-дузалыг девискээрлеринин деңгелинде болгаш чурумунга дүүштүр турар дириг амытаннар делегейинин объектилеринден аңгыда, дириг амытаннар делегейинин объектилерин, а ол ышкаш Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Кызыл дептеринде кирген дириг амытаннар делегейинин объектилерин ажыглаарына чөлшээрелди болгаш лицензияны бээр.

5.9. бойдустан онза камгалалдыг федералдыг уjur-дузалыг девискээрлеринде турар болгаш бойдустан онза камгалалдыг республика уjur-дузалыг девискээрлеринин деңгелинде болгаш чурумунга дүүштүр турар болгаш чартык хостуг байдалга дириг амытаннар делегейинин объектилерин тудар болгаш тургузар чөлшээрелден аңгыда, долгандыр турар хүрээлини кылымал кылган болгаш чартык хостуг байдалга дириг амытаннар делегейинин объектилерин тудар болгаш тургузар чөлшээрелди бээр (Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Кызыл дептеринде кирген, дириг амытаннар делегейинин объектилеринден аңгыда).

5.10. бойдустан онза камгалалдыг федералдыг уjur-дузалыг девискээрлеринде турар болгаш бойдустан онза камгалалдыг республика уjur-дузалыг девискээрлеринин деңгелинде болгаш чурумунга дүүштүр турар дириг амытаннар делегейинин объектилеринден аңгыда, дириг амытаннар делегейинин объектилерин, а ол ышкаш Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Кызыл дептеринде кирген, дириг амытаннар делегейинин объектилеринден аңгыда).

5.11. бойдустан онза камгалалдыг федералдыг уjur-дузалыг девискээрлерде турар дириг амытаннар делегейинин объектилерин болгаш оларның долгандыр турар хүрээлини ажыглаар база камгалаар адырынга хоойлужудулгаы сагыры дээш күрүне контролдон болгаш хайгааралындан аңгыда, дириг амытаннар делегейинин объектилерин болгаш оларның

долгандыр турар хүрээлини ажыглаар база камгалаар адырынга хоойлужудулгаы сагыры дээш күрүне контролдон болгаш хайгааралын боттандырып чорудар.

5.12. капканы болгаш дузакты ажыглаарын контролдаар.

5.13. дириг амытаннар делегейинин объектилеринден алган продукцияның саарылгазын контролдаар.

5.14. бойдустан онза камгалалдыг федералдыг уjur-дузалыг девискээрлеринде турар болгаш бойдустан онза камгалалдыг республика уjur-дузалыг девискээрлеринин деңгелинде болгаш чурумунга дүүштүр турар дириг амытаннар делегейинин объектилеринин болгаш долгандыр турар хүрээлини аңгыда, бойдустан халавырлар болгаш өске-даа чылдаганын түннелинде үрегдээшкнине таварышкан дириг амытаннар делегейинин объектилерин база оларның долгандыр турар хүрээлини каптап тургузар талазы-биле хемчеглерни боттандырып чорудар.

5.15. дириг амытаннар делегейинин объектилеринин болгаш сугнуң биологтуг курлавырларын амыдыралчы эргилишкнин боттандырып чорударына эргежок чугула участоктарын девискээрлеринге болгаш суг кырының кезээне камгалал заказниктеринин хевирлерин организастаар дугайында саналды Тыва Республиканың Чазаанга кириер болгаш айттыг кан заказниктерин ажил-чорудулгазын удурт.

5.16. дириг амытаннар делегейинин объектилерин болгаш сугнуң биологтуг курлавырларын ажыглаар болгаш камгалаар кезээне күрүнен экологтуг экспертизанын чорударына тургустунган чурум-биле киржир.

5.17. бойдустан онза камгалалдыг федералдыг уjur-дузалыг девискээрлеринде турар объектилерден аңгыда, ажил-агыи ажил-чорудулгазын боттандырып чорудуп тургаш, дириг амытаннар делегейинин объектилеринин айыылга таварышын болдурбас талазы-биле негелдени күсекчин контролдаар.

5.18. чурттап кылыр массалыг дышталыг-газының организастаарына, турисчи маршруттарны ажилдап кылыр тургаш, тудуг объектилерин болгаш төлөвилээшкнин кылып тургаш, дириг амытаннар делегейинин объектилеринин долгандыр турар хүрээлини камгалаар талазы-биле хемчеглерни чорудары дээш контролду боттандырып чорудар.

5.19. аңаашкын болгаш балыктаашкынны чорударын боттандырып турар организацияларын ажил-чорудулгазын контролдаар.

5.20. аңаашкынга, үлетпүрге, спортчу болгаш балыктаашкынга сонургалдыг хамаатыларын база юридиктиг албан черлеринин чуруму сагыры дээш контролду боттандырат.

5.21. күштүг болуп турар хоойлужудулга дүүштүр дириг амытаннар делегейинин ажыглаарын боттандырып чорударына эргежок чугула девискээрлерин азы суг кырының кезээне ажыглаарына бээринин дугайында керээлерни чарар, дириг амытаннар делегейинин объектилерин ажыглаарына үр хуусаалыг лицензияны Тыва Республиканың Чазаанын шийтиринге үндезилеп бээр, дириг амытаннар делегейинин объектилерин үр хуусаалыг ажыглаар эргезинге конкурсту тургустунган чурум-биле эрттирерин хандырат.

5.22. Тыва Республиканың девискээринге үлетпүрге, балыктаашкынга сонургалдыг болгаш спортчу балыктаашкынны организастаар болгаш башкарат.

5.23. бойдустан онза камгалалдыг федералдыг уjur-дузалыг девискээрлеринде турар болгаш бойдустан онза камгалалдыг республика уjur-дузалыг девискээрлеринин деңгелинде болгаш чурумунга дүүштүр турар черлерден аңгыда, сугнуң биологтуг курлавырларын камгалалын, а база агроулетпүр комплекзинин болгаш балык ажил-агыиының адырынга нормативтиг эрге-хоойлуну таарыштырар болгаш күрүне политиказын ажилдап кылыр талазы-биле хүлээлгезин боттандырып чорудар, күсекчи эрге-чагырганың федералдыг органның биле бадылаан даңзызында кирген сугнуң биологтуг курлавырларын болгаш Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Кызыл дептеринде кирген сугнуң биологтуг курлавырларын организастаар болгаш боттандырат.

5.24. сугнуң биологтуг курлавырларын камгалаар болгаш балык ажил-агыиының адырынга нормативтиг эрге-хоойлуну таарыштырар база күрүне политиказын ажилдап кылыр талазы-биле хүлээлгезин боттандырып чорудар, ону күсекчи эрге-чагырганың федералдыг органның биле дугурушканы-биле кириер болгаш балык тывыжының участоктарының даңзызын ажилдап кылыр болгаш Тыва Республиканың Чазаанга бадылаат.

5.25. балык тывыжының участоктарын быжыглаан дугайында керээни сагып турары болгаш балык тывыжының участоктарының ажыгалы дээш контролду боттандырып чорудар.

5.26. сугнуң биологтуг курлавырларын тывыжының үлүүн сугнуң биологтуг курлавырларын ажил-агыиының аразына хуваар, сонургалдыг болгаш спортчу балыктаашкынны организастаар.

амыдырал хандырылганың чаңылчаан системасына үндезилеп, өг-бүленин орулгазы долдуу азы чамдык кезин оон хамааржып турар Тыва Республиканың хамаатыларының болгаш тус черинин эвээш санын чонунуң чаңылчаан ажил-агыи ажил-чорудулгазын боттандырып чорудар болгаш чаңылчаан амьдыралдың ову-хевирин хандырат.

үлетпүр балыктаашкыны;

5.27. сугнуң биологтуг курлавырларын тударына берген үлүүне (ниити тудар балыктын хемчээли) дүүштүр хыналданы боттандырып чорудар, а ол ышкаш балык тывыжының хуусаазын болгаш үениң база районнарның аайы-биле балык тударының кызыгаарлаашкынны сагыр;

5.28. Тыва Республиканың балык ажил-агыиының чөвүлелини ажил-чорудулгазын дүүштүрер;

5.29. дириг амытаннар делегейинин объектилерин болгаш сугнуң биологтуг курлавырларын ажыглаар болгаш камгалаар адырынга Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың делегей керээзин күсекчинге тургустунган чурум-биле киржир;

5.30. тускай сорулгалыг прогноз көргүзүлгенин чедишкннеринин дугайында отчетту, берген субвенцияның чарыгалының болгаш өске-даа документилен болгаш информацияны квартал санында күсекчи эрге-чагырганың федералдыг органның биле болгаш Тыва Республиканың Чазаанче, ол органнын тургускан бүрүн эргезинин хемчээлинге болгаш хуусаазында боттандырган шынары база бүзүрелдин дээш эргежок чугула контролду тургузар;

5.31. хамаатыларын хүлээп алырын боттандырат болгаш хамаатыларын тургускан делегерин үезинде болгаш долдуу-биле сайгарып көөрүн хандырат, хоойлужудулганын тургускан хуусаазында делегнин талазы-биле шийтирини хүлээп алыр болгаш харызын чорудар;

5.32. күрүне чажыдындан тургустунган ме-дээлерни камгалаарын бодунуң бүрүн эргезинин хемчээлинге хандырат;

5.33. Күркомитеттин ажилдакчыларының профессионал белекелдин хандырат, оларны өөредир, мергежилдин бедидер болгаш стажировкалады;

5.34. Күркомитеттин ажил-чорудулгазының үезинде тургустунуп келген архив документилен чыыр, шыгаар, учедун болгаш ажыглаарының талазы-биле ажилдарны Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларына дүүштүр боттандырып чорудар;

5.35. Күркомитеттин ажил-чорудулгазының адырынга конференцияларны, семинарларны, делегелерни болгаш өске-даа хемчеглерни организастаар;

5.36. оларның ажил-чорудулгазы дээш контролду боттандырып чорудар болгаш Күркомитеттин организастаарын, ведомство адаанда турар албан черлерин болгаш структура кезектерин тургустунган чурум-биле тургузар, эде организастаар болгаш дүжүрер;

5.37. Күркомитетти тударына болгаш аңаа салдыгган хүлээлгезин боттандырырга көрдүг республика бюджетинин акша-хөренгизинин алыкчызы болгаш кол башкарыкчының хүлээлгезин боттандырып чорудар;

5.38. ажил-чорудулганын адырынга быжыглаан өске-даа хүлээлгелерни боттандырат, бир эвес ындыг хүлээлгелер Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларында көрдүгнен болза;

6. Ажил-чорудулганын тургустунган адырынга бүрүн эргезин боттандыраары-биле Күркомитеттин эргези болза:

6.1. дүүштүрер болгаш чөвүлээр (чөвүлелдер, комиссиялар, бөлүктөр, коллегиялар), оон иштинде ажил-чорудулганын адырынга тургустунган ведомстволар аразының органнын тургузар;

6.2. Күркомитеттин бүрүн эргезинге хамааржып айтырылган талазы-биле шийтирлер хүлээп алырга эргежок чугула ме-дээлерни, тургустунган чурум-биле негеп алыр болгаш алыр;

6.3. Күркомитеттин ажил-чорудулгазының адырынга хамааржып айтырылган талазы-биле юридиктиг албан черлеринге болгаш хамаатыларга тайылбыры бээр;

6.4. бодунуң бүрүн эргезинин хемчээлинге административтиг чурум хажыдышкынының дугайында керекти хоойлужудулгада тургустунган чурум-биле сайгарып көөр болгаш күштүг болуп турар хоойлужудулгада көрдүгнен чурум-биле административтиг хемчегни алырын ажыглаар азы буруулуг кижини харысалгага оонаарының дугайында суд органның биле материалды чорудар;

6.5. ажил-чорудулганын быжыглаан адырынга хажыдышкынының чайлады дугайында юридиктиг албан черлеринге болгаш хамаатыларга бижимел дындадылганы бээр;

6.6. юридиктиг албан черлеринин болгаш хамаатыларын хажыдышкынының болдурбазынче угландырган хүлээлгезинин негелдезин болгаш ындыг хажыдышкынының урукжатарын чайлады хемчеглерни хоойлужудулгада көрдүгнени-биле адырга ажыглаар.

7. Күркомитеттин эрге-дужаалдыг кижилерин дириг амытаннар делегейинин объектилерин болгаш сугнуң биологтуг курлавырларын база оларның долгандыр турар хүрээлини ажыглаарын таарыштырат, камгалаар болгаш контролдаар талазы-биле хүлээлгезин боттандырып чорударда эргези болза;

7.1. ажил-чорудулганын тургустунган адырынга хоойлужудулганы сагып турарын хынаар сорулга-биле аңгы-аңгы оларына болгаш суг хөөлбектеринин ажыгакчыларына, бүдүрүлге база склад тудугларына, юридиктиг албан черлеринин болгаш хамаатыларын черлеринге, өчүнүң шупту хевирлеринин организацияларына, бүдүрүлгелеринге болгаш албан черлеринге баар;

7.2. дириг амытаннар делегейинин болгаш сугнуң биологтуг курлавырларын ажыглаарын боттандырып чорудуп турар юридиктиг албан черлеринин болгаш хамаатыларын документилен, а ол ышкаш боо-чепсекти ал чорурунга болгаш шыгаарына иштики керектер органнын чөлшээрелин хынаар;

7.3. ажил-чорудулганын тургустунган адырынга хоойлужудулганы хажыткан чурум үрекчилерин тутканда, оларнын үүлгеткен чурум хажыдышкынына протоколду тургузар болгаш айттыгган чурум үрекчилерин эрге-хоойлу органнынга чедирер;

7.4. туттурган чурум үрекчилеринин боттарын хынап көөр болгаш ап чораз эст-сегинге хыналданы чорудар база транспорт дериг-херекселдеринге, боозунга болгаш өске-даа дериг-херекселдеринге, дириг амытаннар делегейинин объектилеринден болгаш сугнуң биологтуг курлавырлардан алган продукциязынга оон шийинде сөөрткен, чыгган черинге база болбаазыраткан үезинге хыналданы чорудар;

7.5. төтчеглекчи эзу-биле дириг амытаннар делегейинден болгаш сугнуң биологтуг курлавырлардан олча-ажык тып өлүрер боо-чепсекти болгаш өске-даа дериг-херекселди, ажил-чорудулганын тургустунган адырынга хоойлужудулганы хажыткан хамаатылардан хавырып алыр, а ол ышкаш хоойлуга чөрүштүр тыпкан аңгы-аңгы болгаш балык продукциязын тургустунган чурумга дүүштүр документилен боттандырат, хавырып алыр;

7.6. тургустунган чурум-биле чөлшээрелди болгаш лицензияны хавырып алыр болгаш ону күш чок болдурарының дугайында саналды кириер;

7.7. дириг амытаннар делегейинин объектилеринге болгаш сугнуң биологтуг курлавырларынга база оон долгандыр турар хүрээлини чедирген когаралын эгидеринге хомудалды кириер болгаш торгаалды оонаар;

7.8. амгы Дүрүмге болгаш дириг амытаннар делегейинин объектилерин болгаш сугнуң биологтуг курлавырларын база оларның долгандыр турар хүрээлини ажыглаар, камгалаар болгаш контролдаар адырынга Күркомитеттин бүрүн эргезинге дүүштүр Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларын хажыткан дугайында керектер талазы-биле материалдарны истелге органнынче, прокуратурага болгаш судче белектээр болгаш дамчыдып бээр;

8. Тургустунган чурум-биле Күркомитеттин эрге-дужаалдыг кижилерин форма хеп-биле хандырат.

9. Хоойлужудулгада көрдүгнени-биле Күркомитеттин эрге-дужаалдыг кижилерин бодунуң албан-хүлээлгезин күседип чораш, тускай чепсек-херекселди болгаш боо-чепсекти ажыглаар, ал чоруур, шыгаар эргелиг.

III. Ажил-чорудулганын организациязы

10. Күркомитетти удуртукчу башкаар, дириг амытаннар делегейинин объектилерин болгаш оларның долгандыр турар хүрээлини ажыглаар база камгалаар адырынга нормативтиг эрге-хоойлуну таарыштырат болгаш күрүне политиказын ажилдап кылыр талазы-биле хүлээлгезин боттандырып чорудар, күсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнын удуртукчулары-биле дугурушканы эзу-гаар Тыва Республиканың Чазааның Даргазы эрге-дужаалыга томуйлаар болгаш эрге-дужаалындан хостаар;

Күркомитеттин удуртукчузу Күркомитеттин хүлээлгезинде салдыгган сорулгаларын күүс-селдези дээш хууда харысалгалыг болур.

11. Күркомитеттин удуртукчузу эрге-дужаалының талазы-биле Күркомитеттин ажил-чорудулгазын тургустунган адырынга Тыва Республиканың күрүненин Кол инспектору болур;

12. Күркомитеттин удуртукчузу оралакчыларлыг болур, оон санын Тыва Республиканың Чазаа тургузар.

13. Күркомитеттин удуртукчузу;

13.1. бодунуң оралакчыларының аразында эрге-хүлээлгезин хуваар;

13.2. Тыва Республиканың Чазаанче дараазында чүүлдерни кириер;

13.2.1. Күркомитеттин дугайында Дүрүмнүн төлөвилели;

13.2.2. Күркомитеттин ажилдакчыларының ажил төлөвиринин фондузу болгаш санының үстүкү хемчээлини дугайында санал;

13.2.3. чылдың планы болгаш Күркомитеттин ажил-чорудулгазының көргүзүлгери, оон ажил-чорудулгазының дугайында отчет;

13.2.4. Тыва Республиканың Чазаанын шийтири негетинин турар нормативтиг эрге-хоойлу актыларының төлөвилелдери болгаш өске-даа документилен;

13.3. Күркомитеттин кезектеринин структурасының дугайында дүрүмнени, ведомство адаанда турар албан черлеринин болгаш организацияларын уставын бадылаар;

13.4. Күркомитеттин структурлуг кезектеринин, ведомство адаанда турар албан черлеринин болгаш организацияларын удуртукчуларын база өске-даа ажилдакчыларын эрге-дужаалыга томуйлаар болгаш эрге-дужаалындан хостаар, күш-ажылчы керээлерни айттыгган удуртукчулар болгаш ажилдакчылар-биле чарар, өскерттир болгаш үзөр;

13.5. Күркомитетке хамааты күрүне албанын эрттир турары-биле холбашкан айтырылганы күрүне албанының дугайында Россия Федерациязының хоойлузунга дүүштүр шийтирээр;

13.6. ажилдакчыларын санын болгаш ажил төлөвиринин фондузун Тыва Республиканың Чазаанын тургускан хемчээлинге, Күркомитеттин штаттыг чурумун, а ол ышкаш республика бюджетинде көрдүгнен акшаландырышкына дүүштүр бадылаан хемчээлинге ону тударының чарыгдал сметаын бадылаар;

13.7. күрүне шаңналдары-биле шаңнаарын, хүндүлүг аттар тылырын ажил-чорудулганын тургустунган адырынга боттандырып чорудар, Күркомитеттин ажилдакчыларын болгаш өске-даа кижилерни тургустунган чурум-биле кириер;

13.8. Күркомитеттин ажил-чорудулгазын организастаар айтырылган талазы-биле дужаалдарны болгаш айттышкынының үндүрер.

14. Федералдыг бюджетте болгаш Тыва Республиканың бюджетинде көрдүгнен акша-хөренгиден болгаш субвенциядан Күркомитетти тударының чарыгалының акшаландырышкынын боттандырып чорудар;

15. Күркомитет юридиктиг албан чери болур, бодунуң адын бижээр, Тыва Республиканың Күрүненин судде демдээн чуратан тамгалыг болур, тургустунган хевир-биле кылдыгган өске-даа тамгалыг, штампылыг, бланкылыг болур, а ол ышкаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазында дүүштүр айткан банкыда болгаш өске-даа кредит албан черлеринде агар саныг.

16. Күштүг болуп турар хоойлужудулга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шийтири-биле Күркомитетти дүжүрерин болгаш эде организастаарын боттандырып чорудар.

Өг-бүлө чылынга

КАДЫК БҮҮРЕКТЕН
ТАНЦЫ ЭГЕЛЭЭР...

«Оглумнун шевер чаражын, меңээ бичии-даа болза дузалажы кааптар, бо чок болза чоок-кавының аалдарының кылдырып каан дериг-херекселдерин кайын үезинде кылып аар ийик мен. Күзүн шайлагга үезинде Үстүү-Ишкинде малчын дуңмаларымның чагы—чем шкавын оглум дузалашпаан болза, мындыг дүрген доозуп шыдавас боор мен. Чазар херекселдер тудуп алырының эптиин, салааларының узун, чаражын. Кезер эмчи суг болур болза, та кайы хире салымныг болур, мооң кескен кижизинге сорбу-даа артпас боор» деп, Тывада эң баштай «Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу» деп атты алганнарның бирээзи, Сүт-Хөл кожуунга хөй чылдарда ажилдап чораан, күш-ажылдың хоочуну Чүлдүм Дагбаевич Монгуш школачы оглу Май-оолга чоргаарланып, ол черле бир янзы кижизин эскерип чораан.

Ада-ие уруг-дарыының аажы-чаңын, ооң кандыг чүүлге сундулуун эскерип чоруур. Май-оол Суг-Аксы ортумак школазын дооскаш, шериг херээн эрттиргеш, кожуун эмнелгезинге «Дүрген дуза» машиназынга чолаачылап ажилдай берген. Ажилчын ийи чыл дургузунда чүнү көрбээн: эмчилерниң уйгу-чыдын чок ажилын, аарыг кижилерни «өске орандан» эккеп турарын, херек апарганда, ие кижини машина иштинге безин божудуп алырын, Сүт-Хөлдүн чүгле аът эртер оруктарына чедип, аарыг кижилерни ооругаа чүктөп, машинага чедирип турганы ооң мергежил чедип алырынга улуг кокланы

Абакан хоорайда чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттууус, хирург-уролог М.Ч. Монгуш.

(Чуруктуу өг-бүлө архивинден алган).

ажыткан. Сөөлүндө ооң сагыш-сеткилинден эмчи болур күзели үнмөстөэн, ада-иезинге чугаалаарга, оглунуң изиг күзелин олар деткээн.

Школа дооскандан бээр элээн үе эртсе-даа, амыдыралга туруштуг оол экзаменнерни чедишкенин дужаагаш, Красноярски-ниң эмчи институтунче кирип алган. Көдээ-

ден барган оолга өөредилге эгезинде берге болганы чугаажок, ынчалза-даа күзели күштүг болуп, өөрлеринден чыда калбаан. Аал-чуртунда кырган ада-иезинден акша алыры арай эпчок ышкаш болурга, ол институттан ырак эвес школага баштай таңныылдап, школа девискээри ширбип ажилдап турган. Ооң соонда школаның дирекциязы оолдун ус-шеверин эскерип, чазаныкчы кылдыр хүлээп алган. Институт дооскужеге дээр ол ажилынга ак-сеткилдиг ажилдап, школа коллективиниң хүндүткелин чаалап алган, харын-даа ажилдап артып каарын дилеп турганнар.

Май-оол Монгуш бичизинден тура акушер-гинеколог болурун күзеп чораан. Ие херээжен кижилерниң төлүн чырык чер кырынга божудуп чаяап алырын, чаш уругун ие иштинге өзүп сайзыраарын, минута-шак дургузунда ооң өзүлдезиниң дугайында хөй чүүлдерни сонургап, билип ап, институтка ол талазы-биле специализация эртип турган. «Хөлүн эрттир күзээрге, күзел бүтпейн баар» дээр дег, бир-ле хүн оң талакы холунуң ортун салаазын сыйып алган соонда, гинеколог кезер эмчи болур күзели бүтпейн барган. Ынчалза-даа ол институтту хирург мергежилдиг кончуг эки дооскаш, Абакан хоорайда хирург-уролог болуп ажилдап чоруур. Ол дээди категорияның эмчизи.

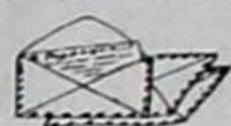
Кижиниң бүүректери кадык болур болза, амыдырал чайгаар тургустунуп, танцылап-даа, ойнап-хөгөп-даа болур сен. Чоннуң «кадык-шыырак бүүректерден танцы эгелээр» деп чугаазында ужур-ла бар. Май-оол Чүлдүмович Монгуш 20 чылдарның нүүрүндө бүүрек аарыг улуска янзы-бүрү кезишкенин кылып, бут кырынга тургузуп чоруур буянның кижилерниң бирээзи. Ол сөөлүгү үеде бажында чырып турар тускай эндоскоп аппараттың дузазы-биле кижиниң иштики органнарының кандыг-бир аарыының уржуундан, бүүректерге тыттып келген аарыгларны тодарадып, аңаа кезишкенин кылып турар. Чижээ, сидик үндүрер органнарга, эр улустуң органнарынга тывылган, хоочураан аарыгларны, ыжык-

тарны, бүүректерге тывылган даштарны кезишкени чокка үндүрер, бүүректерге тывылган ыжыктарны эндоскоп аппараттары-биле шинчилелдер кылып, нарын кезишкенин чорудуп, аарыг кижилерниң «четтирдим» дээн чылыг сестерин дыннап чоруур «холу чымчак» эмчи. Ада кижикайыын эндээр, адазының хыы ханган дег, оглу ооң сагыш-сеткилин өөртүп, чонунга бараан болуп чоруурунга чоргаарланмас аргажок. «Тывадан аарыг улус барып эмне-дип турар бе?» деп, мээң айтырымга эмчи хүлүмзүрү аарак, улуг хоюг карактарын менче көргөш: «Кээп турар. Эмчи кижиниң херээ чүгле аарыг кижиниң кадыынче угланган болганда, ооң кайы чер чурттуу сагышка арай-ла кирбейн баар чүве. Ынчалза-даа чаңгыс чер-чурттууларын эмнээр улуг харысалга болбайн канчаар» деп, харыылап кагды. Шынап-ла, бистин республикадан дашкаар хоорайларда мындыг эртем-билиг, ховар мергежилдиг кижилер ажилдап, чонунга бараан болуп чорууру тыва нацияга хүндү болур-дур дээрзин аныяк эмчи-биле чугаалашкан билдим.

«Кижик төлү каяа-даа чоруур...» дигир болгай. Май-оол Чүлдүмовичиниң өөнүн ишти Лориса Алексеевна бодунуң төрөөн хоорайы Абаканда уругларның диш эмнээр поликлиниказының удуртукчузу. Оларның ийи кызы ада-иезиниң чоргааралы. Улуг уруу Светлана — экономист, а бичизини Лена — студент, алызы барып юрист болур. Интернационалчы өг-бүлениң бажынынга кире бээрге, хол-биле ыяштан кылган дериг-херексел кижиниң караанга дораан илтигер. «Ачавыстың «алдын холдары»-биле кылган кылыглар-дыр» деп уруглары чоргаарал-биле чугаалаар болдулар...

Май-оол Чүлдүмович Монгуштуң амгы үеде бодап, сагыш аарып чоруур күзели—Абакан хоорайга тыва чоннуң культуразының төвүн тургузары. Ону тургузарда улуг үзел-бодал, тура-сорук негеттинер. Ынчангаш ооң күзелдери боттанып, хакас чон биле тыва чон аразынга найырал ам-даа быжыгар болзун деп йөрээдим.

Раиса ХОВАЛЫГ.

Чагаалар
аразындан

Кырган-
авамның
сүмези

Мээң кырган ием Хургулбей Монгуш тыва улустуң чаагай чаңчылдарын, улусчу эмненир аргаларын кончуг-ла эки билер кижизин. Эртен эрте тура халааш, өг иштин арыглап, шайының үстүн тос-караа-биле өрү-куду чажып, «ам шупту чүве арыг, аш-чем чиирге, эм болур, оглум» дээш, мени кырган-ачам-биле ортузунга олуртуп алырын бо-ла сактыр мен.

Кырган-авамның янзы-бүрү шайлары сагыжымга хевээр арткан. Бичии уруглар доңуп, эди изий бергенде, хымыраан ажыктыг деп чугаалаар. Черлик шайны ыт-кады-биле катая соктааш, шай хайындырып турганын ам-даа сактыр мен. Хымыраанче соктаан тарааны азы хевекти уруптарга, бичии уругларның ижин-баар, бүүрек-сыңый аарыглары база чөдүл деп чүвениң бажын билер деп чугаалаар, ынчаар уругларны эмнээр кижизин.

Амгы шагда уруглар бичизинден-не химикаттарлыг суксуннар ижер, ынчангаш бичии уругларның аразында янзы-бүрү аарыглар тыттып турары ада-иениң өгбелерниң шагдан тура сагып келген чаңчылдарын, тыва сүүзүнүг чемивисти эвээш чемге хергелеп турарында деп бодаар мен.

Делег-оол КУУЛАР.

Кызыл хоорай.

ТЫНЫМ АЛГАН БУЯННЫГ ЭМЧИМ

Сарыг-оол Санчы «Буянның иштиң төлээзи» деп чүүлду бижиди. Солун номери эрттирбес кижизин, ону номчааш, караам чырып келди. Солунга чүве-даа бижи чорбаан кижизин. Бо чүүлду бижириңче мени сагыш-сеткилим шуут-ла албадап келди.

Ынчан Ак-Довурак хоорайның тудугларынга ажилдап чордум. Чаа-ла 38 харлап чораан мен. Аарып эгеледим. Иштимде бир-ле кадыг чүве бар, ажилдаарымга дыка шалтыктаар. Тудугжу кижизин черле ындыг, кыштың соогу, чайның изин дивес. Ооң кадында хөрээмге амыр-соксаал чок чөдүл база тыттып келген. Ол үеде Ак-Довуракка дыка шыырак эмчилер турган. Чыттырып алгаш, эмне-даа турдулар. Кандыг-даа түннел бербээн. Кызылдың улуг эмнелгезинге эмнедир бижи бижип бергеш, эмчиден үндүрүпкен.

Кызылга дөрт каът ниити аарыглар эмнелгезинге дүш соонда келдим. Келген шаам ол, ээлчег манап олурумда, ажил шагы база төне берген. Ол аразында чингежек сынның эмчи үнүп келгеш:

— Манап олурнар шуптунарны эрттириптер мен, эң ырактан келген кижизин кымыл? — деп айтырды. Мен болдум, үш кижизин арткан бис. Ырак черден келген кижизин баштай кириңер дээш, кирип алгаш, дыка-ла үр шинчип көрдү. Мени манадып кааш, ээлчегде олурган ийи хамаатныны шинчээш, эмнер бижи бергеш, чорудупту. Оон мени чыттырып алгаш, иштимде аарып турар черлерни дыка үр хынап, суйбап келди. Оон мени бодундан бичии кижини: «Че акый, чыдып алгаш эм-

недир болган-дыр сен. Кеттин че, чыдар эмнелгеге чедирип, чыттырып каайн. Кызылда төрелдерин бар бе? — деп айтырды. Шынап-ла, чоок төрелдерим чок, таныырым чаңгыс чер-чурттуумнун бажыны барын билер мен. Мени эдертип алгаш, чыдар эмчиге чыттырып кааш, боду чорупту.

Эртенинде дүш соонда демги эмчим келгеш: — Мени Куулар Доржу Көк-оолович дээр, Баян-Тала чурттуг кижизин — деп бодун меңээ таныштырды. Оон эмнээш-кин эгелээш. Хондур хүндедир аштадып алгаш-даа иштимни суйбап көрдү. Анализтеримни-даа хынап-ла турар. Ынчап турувуста, он хире хона берген. Хөрээнде бичии дегдирнишкени база бар, ону когун үзе эмнээр бис деп турар.

Бир хүн эртежиң эмчим санитар машиназы-биле Кызылдың хавак кырында эмчиге эккелди. Бир орус эмчи-биле чугаалажып, иелээ иштим суйбап шинчээш сөөлүндө, чыттырып алган. Дүш соонда бир өрээлге кестирер силер дээш кезер стол кырынга чыттырып алган, холумче бир эм сыкыртыпкан соонда, чүнү-даа билбес чордум. Бир мининиң кээримге та дүне, та хүндүс чүве, иштимни кескеш, шарып каан, чанымда бир сестра уруг олур. Оон мени айтырып, үш-баш чок шимченмеңер, кестирген чериңер хоржок дээш, шимчетпес, үш

хонукта сестралар ээлчежиң ажаап келди. Он хонганда, чемни бичилеп чип турар апардым. Ынчаар-ла ол эмчиге сегип үндүм.

Бир хүн мени санитар машинага олуртуп алгаш, баштай чыткан эмчимге эккелди. К.Доржу эмчим аарыг улус шинчип тур. Мени көрүп кааш:

— Каң-кадык чедип келдиң бе, акый, ам хөрээнде бичии чырга бар, ону эмнепсимзе, тудуунга каттап барып ажилдай бээр сен-диди. Каш хонук эмнеп чорааш, мындыг төөгү чугаалааны сактып келдим.

— Бо Ооржак, мээң акым ыш-каш, көшкенде төрүттүнген боор бо, ынчангаш Көшкен-оол дээр, мээң акымны шуут-ла Көшкендей дээр-ле болгай—диди. Шынап-ла, каттырып-каш, шын, шын эмчим, мени чайлагже көжүп келгенде, өг безин өглеттинмээнде авам божаш, адымны Көшкен-оол деп адап каанын чугааладым. Оон эмчим «ат база ужурлуг болдур эвеспе, эш Ооржак Көшкен-оол» дээш, каттырып кагды.

Черле ындындан иттирип турган ышкаш, ажык, эвилең-ээлдек, хүлүмзүрүп каттырып каап турар, чугаа-сооду аарыг улустар-биле анаа бөдүүн кижизин ышкаш чугаалажып, буянның эмчим, Доржу Көк-оолович Куулар мээң сагыжымдан уттундурбас. Ооң эмнелгезинге бир ай ажыр эмнеткеш, хөрээмде чүү-даа чок болган. Кестирген черимниң балыы экирзэн, иштимге аарып турган, чем ижиртинмес черим база экижээн. Чоорту омур-хевирим кирип, харын-даа семирп эгелээш мен. Уругларым

аксының кежиин чаяап берген К.Доржу эмчимни, эмчилер көргөш, ол-ла бодун сактып чоруур мен. Ол олчаан эмчи деп черниң эжин ажып көрбедим. Сес уругларым эртем-билиг, авазы арай эрте «бурганнай» берди. Ам чеден харлыг Кызылда уругларым аразында дачада огородун ажаап, кадыым эки чурттап чор мен.

Боду чок-даа болза, сактып келгеш, буянның эмчимниң адын адааш, тейлеп чоруур мен. Хомуданчыг чүве, ооң аныяанда бистерден чарлып чорутканы. Назылааже чурттаан болза, чеже-чеже мен дег кижилерге буянын чедирер турган ийик. Сеткилинге чедир ажилдавааны хомуданчыг, ындыг-даа болза бодун дээш уруглары бар-дыр. Адагарының адын бодап чорунар, уругларым.

Сарыг-оол Санчының бижиң, хомудап турары-даа чөптүг. Ол хире ат-алдарлыг Тываның бирги дээди эртемниг огулунуң адын алдаржыдып, бистин салгалдар сактып, бодап чоруур, төөгүге артар кылдыр ооң ады-биле №1 поликлиниканы адаары чөп. Ам 80 харлаан юбилейинде езулуг тыпсыр үезидир. ТР-ниң Чазара болгаш Кадык камгалаа амызы чөптүг шийт-пирден үндүрер боор дээрзинге Сарыг-оол Санчыга катчып, кырган бодун үнүм кадып ор мен. Шак ындыг буянның, ажилынга хары-салгалыг кижини Тываның оолдар, кыстары салгаар-ла болзунам!

Көшкен-оол ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл хоорай.

“ӨӨРЕДИЛГЕ” НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛЕЛ

Тыва Республиканың Кызыл хоорайда бирги хевирниң тускай коррекциялыг дыңнаары багай уругларның школазының директору А.О.Пирингиле-биле ажыл-агыйжы чугаа кылып, бистиң корреспондентивис ужураш-каш, ында өөредилге-кижизидилге ажылын сонургаан.

— Аяс Очур-оолович, шко-
лаңарда каш уруг барыл? Олар
кайы хире өөренип турар ирги?

— Бо хүннерде 134 уруг өөре-
нип турар. 18 аудиокласс турар
ужурлуг болза, ам ында 11 ыңдыг
класс бар. Оон чедишпес болуп ту-
рарының чылдагааны — өртээниң
аарында, бирээниң-не өртээ чүс
муң рубль. Ынчалза-даа тургу-
зукчувус ТР-ниң Өөредилге, эртем
болгаш аныяктар политиказының
ямызы аргазын тып тургаш, шко-
лавыска дуза-деткимчени көргү-
зүп турар. Сөөлгү үш чылда 2
аудиоклассыг болдувус. Бо тала-
зы-биле айтырыг тургузарывыска
Петр Александрович Морозов
боду деткип, дарый хемчеглерни
ап турарына өөрүп турар бис.
Черле ниитизи-биле кичээнге чок
артпайн келдивис, кара чаңгыс
багай чүүлүс — школавыс эрги
шагда-ла туттунган оран-саваның
чартык-чамдызында турар. Ди-
ректорнуң олурар чери безин чок,
ынчангаш подвалда кабинет кылып
алганывыс бо-дур ийин.

— Ышкам, тар-даа болза, бот-
бодуңар хомудашпайн, эптиг
чурттап-ажылдап чоруур ышка-
жыл силер?

— Ындыг. Башкыларывыс-даа
кызымаккай ажылдап турар. Ки-
чээлдер дыка солун эрткилээр-
дир. Ажык кичээлдер бо-ла болгу-
лаар. Өөреникчилеривис база ды-
ка сонургалдыг. Чүгле өөредил-
геге эвес, а уран чүүлге, спортка.
Ат-сураа республикада билдингир
апарган доозукчуларывыс-даа
эвээш эвес.

— Интернатта байдал кан-
дыгыл?

— Интернатта ийи каът орун-
нарда уруглар удуп турар. Эт-сеп
аймаа ында чаа. 2005 чылда келген
мебель алдывыс. Аш-чем-биле
хандырылгавыста хомудал чок. Ча-
гыг езугаар садыгжылар («Урян-
хай», «Зоовест», В.Хертек хлеб)

барааннарны эккеп турар.

— Аяс Очур-оолович, саң-хөө
талазы-биле байдалыңар кан-
дыгыл?

— Акшаландырышыкын өйүндө
болуп турар, хомудалывыс чок.
Шалың төлевиринге-даа хамаа-
рыштыр алыр болза, өре чок бис.

— Школада уруглар шупту
эртемнерни өөренип турар бе?

— Ниити ортумак школаның
программазы-биле уруглар өске-
лерден ылгал, дудак чок кичээлдеп

ДАЯНЫР КҮЖҮВҮС — АДА-ИЕЛЕР

“Өөредилге” мурнады хөгжүдөр төлевилелдин боттанышкыны

— Байырлал бүрүзүн башкы-
лар, кижизидикчилер уруглар-биле
эрттирип чаңчыккан мындыг. Уран
чүүлге сонургал дыка бедик. Ын-
чангаш башкыларының дузазы-
биле белеткээш, концерттерни
өөреникчилеривис доктаамал
көргүзүп турар. Спортчу оюннар
ойнаарына ынак: стол теннис, во-
лейбол, баскетбол, футбол.
Шыраак тренер башкылардыг бис.

— Ада-иелер бистиң школага
улуг деткимчени көргүзүп турар.
Ылаңгыя ада-иелер комитетинин
ажылын мактаксаар-дыр мен. Ху-
рал-суглаа, байырлыг кезээ дээр
ышкаш чүүлдерге чалаарывыска
черле келбейн барбас-тыр. Сен-
тябрь айда ада-иелер дуза-детким-
че дээр акша чыып берген. Оон-
биле сценарысты кылып алдывыс.
Чаа гарнизтер, сонга пестери, чы-
лыдар дериг-херекселдер дээр,
садып алган чүүлдеривис хөй
болду.

— Школада онзагай чаар-
тылгалар болуп турар бе, кан-
дыгыл, башкы?

— Тывада хөй эвес школалар
интерактивтиг самбыраларлыг.
Бистиң школа оларның санында.
Оон аңгыда интернетке коштунуп
алган школаларның баштайгыла-
рының бирээзи база бистиң школа.
Бо бүгүн уруглар дыка сонур-
гаар-дыр. Тускай хевирниң кор-
рекциялыг школаларының башкы-
лары «Өөредилге» мурнады
хөгжүдөр төлевилелдин мөөрей-
леринге амдызында киришпейн
турар, ынчалза-даа боттарывыс
аравыста мөөрейлежи, түннелин

6 айда үндүрүп турар бис.

— Аяс Очур-оолович, шко-
ланы дооскан өөреникчиле-
риңер кайнаар өөренип кирип
турарыл?

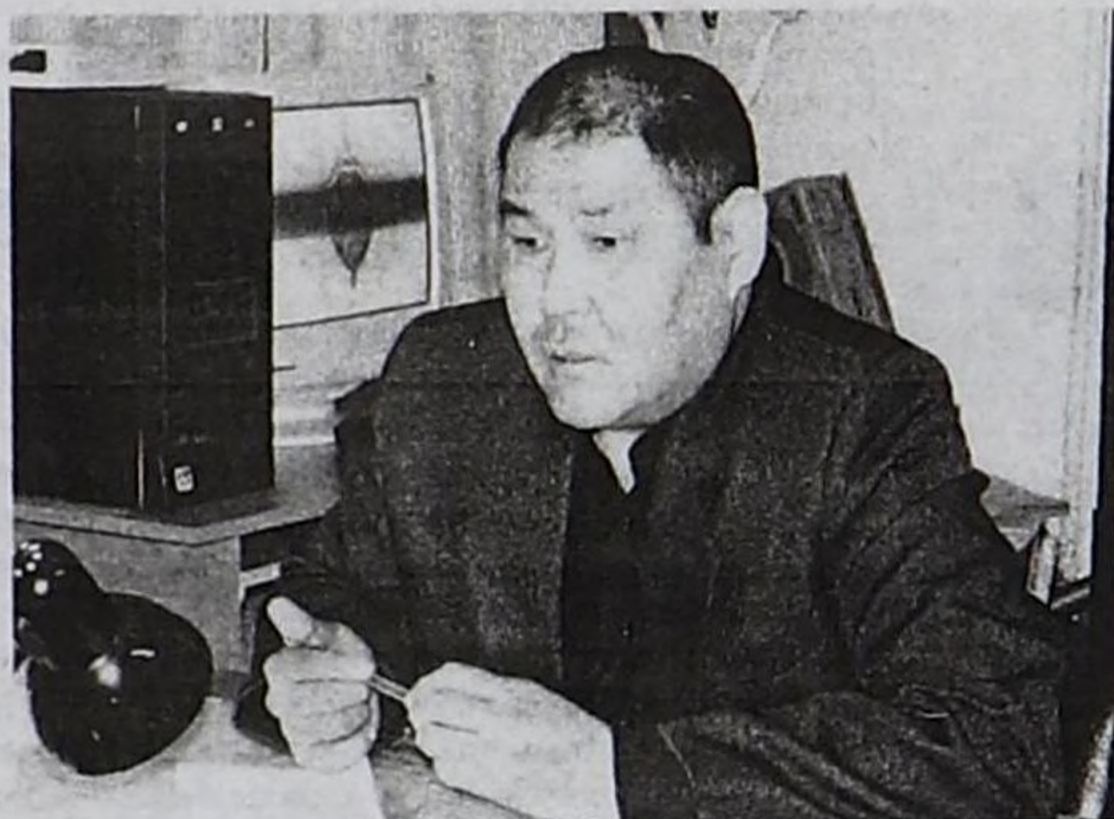
— Россияның аңгы-аңгы хоо-
райларының ПТУ-ларынче, техни-
кумнарнынче. Дээр өөредилге
черлеринче-даа өөренип болур.
Дүлөй уругларның тускай инсти-
туттары бар. Бистиң школаның
доозукчузу Р.Н.Санаа 2006 чылда
Павловскиге өөрөнгөш, кызыл
дипломнуг келгеш, ам тренер баш-
кы төрөөн школазында ажылдап
турары бо-дур.

— Силерниң школа респуб-
ликада шагда-ла ат-сураа бил-
дингир апарганын билир бис,
моон сонгаар-даа өөреникчи-
лериңерге, коллективтиң баш-
кыларына чедишкенин күзедивис.

— Кичээнге ийер дээр өөре-
никчилер болгаш башкыларның
өмүнээзинден өөрүп четтиргени-
висти илередип тур мен.

Светлана БАЛЧЫР
чугаалашкан.

Чуруктарны Ай-кыс МАСПЫК-
ООЛ тырттырган.

Директор А.О.Пирингиле.

турар. Анаа кичээлдерден аңгыда,
коррекциялыг кичээлдер, күш-
культура болгаш ритмика, хорео-
графия кичээлдерин хөйү-биле
кирип алган бис, чүге дизе күш-
дамыр талазы-биле кадык кош-
кай ийикпе азы ниити сайзыралы кош-
кай уруглар бар болгай. Ол ки-
чээлдерни факультативтер хевир-
лиг эрттирип турар, уругларның ка-
дыын экижидеринге салдарлыг
кончуг эки болур деп санап турар
бис.

— Уруглар кичээлден даш-
каар үезин канчаар эрттирип ту-
рарыл, сонургадап көрүңерем.

Оон мурнунда чылдарда РФ-тиң
алдарлыг тренери В.М.Оюн, алдар-
лыг спорт мастери А.Х.Доржу,
спорт мастери Д.С.Самдан, Б.В.
Биче-оол олар бистиң башкы-
лап турган, олар ам шупту депшип
чоруй баргылаан. 2007 чылдан
бээр делегей чергелиг спорт мас-
тери А.А.Доржу башкылап тур.
Оон ийи өөреникчизи Артыш-оол
Ак биле Айдың Донгак Россия
чемпионадының тиелекчилери
болган.

— Ада-иелер-биле харыл-
заңар кайы хирел, Аяс Очур-
оолович?

Интерактивтиг самбыраны
ажыглап тайылбырлап турары.

Хостуг шимчээшкinner бойдус-биле холбаалыг

Бистиң республикавыстың шко-
лаларында эртемге үндөзип тургус-
кан чаа ритмика кичээлдерин эге
класстарда башкылап эгелээни өөрү-
чүг. Мээң уруумнуң оглу № 9 муни-
ципалдыг гимназияда өөренип турар.
Ында ритмика кичээли эрттирер тус-
кай ийи өрээлди дерип каан: арыг-си-
лиин, чырык-чаагайын — долгандыр
чүгле көрүнчүктөр кылаңнаар. Уруг-
лар боттарының шимчээшкinnerин
кыдыындан көөр кылдыр, бодунуң
мага-бодун эде-хере туттунуп өөрөн-
зин дээр ынчаар кылган. Танцы-самга
салымныг уругларга аңгы бөлүктөрнү
ажыткан.

Бо кичээлдерниң кол угланышкыны —
кижи болгаш бойдус. Кижини бойдустун төлү
болганда, кижиниң сула шимчээшкinnerи
чылдың дөрт эргилдезинде аң-мең, ыяш-
даш, куш, чечек-чимис, хем-суглар дээр,
бойдустун өске-даа болушкуннарының
шимчээшкinnerи, дааш-шимээни-биле дөрт
холбаалыг болур. А эге класстың өөреник-
чилери ам-даа чаш улус-тур, олар боттары-
ның мага-боду-биле хуулуп ойнаарына
дыка ынак. Ынчангаш ону ажыглап, өөреник-
чилерниң мага-бот шимчээшкinnerинде четпес
талаларын илередип, оларны эдер ужурулуг.
Чаш кижини бодунуң мага-бодун шын алды-
нып билер бе? Кылаштап чорааш буттарын
шын, дөрт салып чоруур бе, бажының бол-
гаш эгиннериниң шын туружу кандыг болур
ужурлугул? Кижиниң кадыкшылы оон кыла-

жындан иле болур-ла болгай. Бир эвес ол
дурт-сынын шын ап билер болза, тыныш
органның делгем, хостуг, а дамырларда
ханның эргилдези эки болур. Кижини бодунуң
дурт-сынын шын алдынар болза, ол чүгле
чараш болурунга херек эвес, а харын-даа
кадык-чаагай болурунга кончуг чугула сал-
дарлыг. Ритмиканың ачызында бистиң
сүлдө-сүнезинивис-биле мага-бодувустун
аразында харылзаавыс экижиер болгаш
хөй-адывыс көдүрлүр. Чаш кижини чараш
аялганы шимчээшкinnerи дузазы-биле хүлээп ап,
хостуг, чийк танцы-сам таварыштыр мага-
боду аажок улуг таалалды алыр болгаш

• Ада-иелерге сүме

кижиниң психофизиологтук байдалы сайзы-
рап, угаан-медерели оожургаар, кичээнге ийи
быжыгар, чогадыкчы талантызы оттуп
ырлаар, танцылаары экижиер.

Ритмика янзы-бүрү уран чогадылга
ажылдарына идигни бээр. Бодунуң шим-
чээшкinnerиниң шын ритмин тып апкан
кижиниң каяа-даа ажылдаары хостуг,
чедишкinnerи болур. Ынчангаш ритмика
кижиниң коллективке, долгандыр хүрээлге
бодун шын алдынарына өөредир болгаш
кижи бодунуң шимчээшкinnerин баш
бурунгаар шын планнап билер апаар, оон
тура-соруун, кичээнге ийи, чаа материалды
сактып алырын күштелдирер.

Ритмика кичээлин эрттирип турар

башкыларның бирээзи Тыва Республиканың
культуразының алдарлыг ажылдакчызы
Оюмаа Сеңгивна Седей болду. Оглумнуң
кичээлинге олуржуп чеде бергеш, бо баш-
кының бодунуң ажылына бердингенин,
ынаан, бедик мергелжилдин сеткилим ханып,
өөрдүм. Оюмаа Сеңгивна ритмика ки-
чээлдеринге мага-ботту шын алдынар тала-
зы-биле амгы үениң эртемни ажыглавышаан,
бистиң бурунгу өгбелеривистиң езу-чаң-
чылдарында шын шимчээшкinnerни ажы-
лап турары дыка солун болду. Чижээлээр-
ге, тыва кижини шаандан тура, кудай-дээр-
ринге, оран-тандызына чалбарыглар кылып
тургаш, чажыг чажып тургаш, сөгүрүүш-
кinner кылып тургаш, ажылдап тургаш, удуп
чыткаш, аът мунуп чорааш, өгге сөгөдөп
орарда, келген аалчы-биле чолукшуп, мен-
дилежирде, үдээрде дээр ышкаш янзы-бүрү
байдалдарда мага-ботту канчаар шын алды-
нарын сайгарып, чугаалап турду.

Гимназияның удуртукчулары ритмика
кичээлдерин эрттирериниң үнезин, ажыын
билгеш, ону эртем деп көрүп турарына ада-
иелер бис өөрүп турар бис. А Оюмаа Сең-
гивнага бистиң ажы-төлүвустун салым-
чаянын бойдус-биле холбап тургаш
ажыдарына кирип турар улуг үлүг-хуузу
дээр улуу-биле четтиргенивисти илередип,
моон-даа сонгаар ажыл-ижинге чаа-чаа
чедишкinnerни күзедивис.

М.ТАС-ООЛ.

Кызыл хоорай.

Ававыс башкыларның башкызы

Бистиң ынак ававыс Анфиса Чаш-оол-
овна Тюлюш — Өвүр кожуунуң Чаа-Суур
ортумак школазының арга-дуржулгалыг
хоочун башкыларының бирээзи.

Ол 1975 чылдан эгелеп, Чаа-Суур школа-
зының музейиниң экспонаттарын чыып эге-
лээн. Амгы үеде ол хүндүлүг башкы болуп
ажылдавышаан, школада музейниң тургу-
зукчузу, эргелекчизи болуп ажылдап турар.
Музейиниң өрээли чеже-даа бичии болза,
үнелиг, ховар дээр, кижиниң кичээнге ийи
хаара тудуптар эдилелдер шупту ында бар.

Анфиса Тюлюш — хоочун башкы, хоочун
турист. Чылдың-на болуп эртип турар турист-
чи слеттарның идепкейлиг кижикчизи. Ол
амгы үеде школада назы четпээннер инспек-
тору болуп, тыва дыл эртемни башкылап
ажылдап чоруур. Оон өөреникчилери му-
зей-даа, эртемниң-даа талазы-биле кожуун
болгаш республика чергелиг олимпиадалар-
ның, конференцияларның идепкейлиг кижик-
чилери болгаш тиелекчилери. Ававыс-
тын бо бүгү ажылын, бодунуң бурунгаар
сорукутун, идепкейлин үнелээнин оон хөй
санныг хүндүлүг бижиктери, өртектер беле-
ктери херечилеп, бадыткап турар. Ынчан-
гаш ававыс школавыстың хоочун башкызы
болуп, эки ажылдыг башкыларның санына
санадып чоруурунга, хөй чылдарда удур-
тукчу ажылга ажылдап келгенинге, баш-
кыларның хүндүлүг башкызы болуп ажыл-
дап чоруурунга чоргаарланып чоруур бис.

Ольга ДОСПАН.

"ШЫН" солуннун аалчызы

«Солуннар өөредилге черлеринде» деп төлөвилелливис уламчылап турар. Бо төлөвилелдин шугуму-биле Сукпак школазының өөреникчилеринин материалдарын парлап турган бис. Бөгүн олар бодунуң ээлчеглиг арынында Эрги-Барлык школазының башкыларының болгаш өөреникчилеринин үндүргени «Ачазының оглу» деп кинога хамаарыштыр, школа болгаш уран чүүл, мөзү-шынар темазынга материалдарны бижээннер.

ЫНДЫГ БАШКЫЛАР ХӨЙ БОЛЗА...

«Ачазының оглу» деп тыва кино көргөш, бир дугаарында, бистиң Сукпак школазынга өөренип турган Алдын-Белек деп оолду танып кааш, хамык кичээнгейим ооң оюнунче угланган. Кинону езулуг киностудияга тырттырган кинолардан дудак чок кылдыр кылганын, сактышкын сценаларын бир тускай кылдыр көргүскенин магадап, садыгларда садып турар видеокамера-биле кино үндүрүп болур чүве-дир деп чүвени билип алдым.

Ону үндүрер деп бодал кымның бажынга кирген боор, ону кылдырда кандыг дериг-херекселдер херегил деп айтырылганын дугаар ээлчегде мээң бажымга кирген. Бис чүге кино үндүрүп болбас бис, школачы амыдыралдан тураскаалга арттырып алыксаарың чүүлдер-ле хөй болгай. Ону мындыг делгем экранга үндүрери албан эвес, боттарывыска каш-каш чылдарда арткай-ла... Кижиниң угааны хөй-ле чүүлдерни шыгжаптар аргазы бар, ынчалза-даа видеокамерга ол кайын деңнежи ийик аан. Мындыг хевирлиг бодалдар меңээ бо кинону көргөним соонда, бо-ла чай кадында кирип кээр апарган.

Кажан авам институтка кады өөренип турган эжи-биле чугаалажып олургаш, кинонуң тургузукчузу, сценарий тургузукчузу, оператору болуп турар Валерий Сарыг-оолдун дугайында чугаалажы бээрге, оларның чугаалындан ол башкының дугайында билип алгаш, ындыг башкылар хөй болган болза деп бодадым. Мээң билип алганын болза, В.Сарыг-оол школа дооскаш, баштай Кызылдың башкы институтунун физика-математика факультетинге өөренип турган, оон авам филология факультетинге өөренип турда, оларның бөлүүнге бичии када өөренип

геш чорупкан. Ынчангаш авам ол башкының дугайында эки билбес, ынчалза-даа чай санында болуп турар Президент кубогу дээш хол бөмбүүнге маргылдаа болуп турда, Эрги-Барлык суурдан уруглар командазының тренери бооп келгеш, тырттырып ап турганын көргөн болду. Оларның чугаазын дыңнап олургаш, амыдыралы уран чүүл болгаш уруглар-биле сырый харылзаалыг тыва «продюсер» башкылар кожуун, суурларда бар, ындыг улуска Шагаан-Арыг хоорайдан Ш.Быштак-оол база хамааржыр, чүге дээрге олар уругларда салым-чаянны кымны-даа мурнай көрүп, үени мурнай бир-ле чүвени кылыксаан чоруур. Ниитилел олардан озалдап чоруп орап

Мээң кырган-авамның үезинде Тарзан дээр шолалыг акый турган дээр, кырган-авам ам 70 харлаар, Ол ынчан аныяк турган дээр, ынчал кээрге, турган болза, 90 хире харлыг боор. Ол «Тарзан» деп кинону көрүп алгаш, ыяш бажы үнүп сарбашкынсып турбаан, ынчалза-даа бичии оолдар эдиртип алгаш, тооруктаар, ыяш бажынче кашпагайы аажок үне халыыр, оларны балыктап өөредир, бичиилер-биле поход, экскурсия баарында дыка ынак турган дээр. Чон ону ынчангаш Тарзан деп шолалап каан. Улуг улус ону хүндүлээр-даа болза, арай «чиктин моон» дээн ышкаш хамаарылгалыг турган деп, кырган-авам чугаалаарга, авам: «Ийе, кончуг таптыг чугааладың,

белеткээр дээш, спорт шөлү кылып алганын билер мен» дээрге, магададым. Оон аңгы хөй чижектиң-даа херээ чок боор. Мындыг башкылар хөй турган болза...

Бистиң школавыста төөгү башкызы С.А.Тюлюш база өөреникчилеринин сонуггалы-биле сонуггалы дөмей, бистерге төөгү кичээлдеринге материалдар белеткээринге дуза болзун дээш, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге экскурсияладып чедирер, кожуун, республика чергелиг мөөрейлерге белеткенгенде, бистиң-биле хүндүлүг кады ажилдап, студент амыдыралдың эки-багай талаларының дугайында, эки мергежил чедип алырда канчаар белеткенирин, кандыг башкылар кандыг студентке ынаан биске чугаалап бээрге, студент амыдыралдың ужу-кыдыын дыңнааш, албан дээди эртем чедип алыр бис деп, чүткүл биске откуп кээр турду. Ам башкывыс өөреникчилер-биле дең кылдыр бодун алдымас, шоолуг чугаалашпас апарган. Аңаа база өөреникчилер буруулуг деп бодаар мен. Авамга чугаалаарымга: «Бот-өөредилге-биле ийи дугаар дээди эртем чедип алыр дээш өөренип турарыңдан-даа ындыг апарган чадавас. Өзүп келгени ол ыйнаан... Эң ылаңгыя бот эр башкы ындыг эки болуруга, башкылар база кижилер шежил, оларның аразында кандыг-даа улус бар, каржы-даа кижилер бар. Ындыгларның аксындан ырап, аныяк тургаш ам-даа өөренип алзын харын» деп каар болду. А мен башкывыс-биле кинодан үндүрүп көрүвүссө деп бодап турар мен. Бажыңга ийи аңгы салгалга хамааржыр үш башкы кижиниң чугаазын дыңнааш, башкы кижилериниң аразында езулуг мергежилге ынак кижилер ындыг болур чүве-дир деп бодап артым.

Солангы САТ.

Алдын-Белек Багай-оол көрүкчүлөр-биле ужуражылга чезинде, артында Валерий Сарыг-оол башкы өөреникчилери-биле.

болгаш, оларның саналы удуртукчуларга орта билдинмес, берге чүүл болур. Бо башкылар кино үндүрүксээр күзелдин эрткен чүс чылдың 80 чылдарының төңчүзүнде-ле чугаалап келген дээр чорду. Ынчан мындыг камералар турбаан дээр. Улуг улустун чугаазын улаштыр силерге дамчыдай.

авай, В.Сарыг-оол дээр башкыны дыка хөй башкылар «чудак» дээр чорду» дээрге, ол башкының дугайында сонугурап, ол чер-чурттуг чаңгысклассчы С.Чингистен айтырарымга: «Мен ол суурже дыштанылга үезинде баар болгаш, эки билбес мен, ынчалза-даа хериминиң иштинде өөреникчилерин

Чогаадыглардан цзцндүлөр

ТЕАТР КУЛЬТУРАЗЫ

В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга «Хайыраан бот» деп шиизин Сукпак ортумака школазының өөреникчилери башкызы-биле көргөш, ТР-ниң алдарлыг артизи Анзат Кууларның бо шиини эрги езу-биле тургузуп каанын аажок сонугурап, башкызы У.М.Аптыының даалгазы-биле шииге үнелел бижээннер.

Артистерниң ойнап турары дыка солун, эң ылаңгыя Уран, Салбак, Кара угбашкыларны эки ойнады. Авазы биле уруу көржү бээрге ыглаксанчыг апаар. Кара биле Седиптиң ынакшылы шыңчы, ынчалза-даа Седиптиң мөзү-шынарынга таарышпадым: боду чүнү-даа шиитпирлеп шыдавас: «Канчаар бис, Кара?» — деп-ле турар, феодализм үезинде болган болушкуну ойнап тургаш, бистиң артистеривис херээжен деп сөстү шииде ажыглап турарын кайгадым.

Сцена каасталгазы дыка эки, арга-арыгны көргүзүп кааны:

Школачылар үнелел бижип тургаш, көрүкчүлөргө культуразынче улуг сагыш салып турары өөрүнчүг. Зал иштинде телефон-биле ойнаан, чугаалашкан кижилерниң ши көөрүңгө шаптыктап турары, кижикаттырбас, ыглаксанчыг таварылгаларда каттыржырынга дыка таарзынмайн турарын бижип турарлар.

Сукпак школазының башкыларының өөреникчилерин уран чүүлге ынак, театр культуразын сагыыр кылдыр өөредип турары мактаксанчыг. Ынчангаш бо үнелелдер өөредилгиг болур журулуг.

Уран биле Салбакыйны ойнап турары дыка чаптанчыг, шыңзыг, езулуг тыва уругларның чаңы-ла. Кара хаядан шурай бээрге, Седип соондан үне халый бээрге, ши төнүп каар. Мында көрүкчү улаштыр боданзын дээни ол чүве ирги бе, утказы арай билдинмес артып кагды. Седип кошкак чаңныг болгаш, Караның соондан халый бээринден кортканы ол ирги бе деп-даа бодал төрүтүнер чорду.

— деп шиини сайгарганы, школачы кижиниң уран чүүлду ханы сонугурап чоруурун көргүскөн.

Чингис КУУЛАР.

Маадыр САРЫГЛАР.

Уран биле Салбакыйны ойнап турары дыка чаптанчыг, шыңзыг, езулуг тыва уругларның чаңы-ла. Кара хаядан шурай бээрге, Седип соондан үне халый бээрге, ши төнүп каар. Мында көрүкчү улаштыр боданзын дээни ол чүве ирги бе, утказы арай билдинмес артып кагды. Седип кошкак чаңныг болгаш, Караның соондан халый бээринден кортканы ол ирги бе деп-даа бодал төрүтүнер чорду.

— деп шиини сайгарганы, школачы кижиниң уран чүүлду ханы сонугурап чоруурун көргүскөн.

Чингис КУУЛАР.

ЭЖИВИС — ЧОРГААРАЛЫВЫС

«Ачазының оглу» деп тыва кино Кызылдың кино-театрларында чедиишкенин үнүп турар. Ону декабрь 12-де Сукпакка найысылалдың экраннарынга үндүреринин мурнунда биске көргүскөн. Ында бистиң-биле кады 7-ги класска өөренип турган эживис Алдын-Белек Багай-оол кол рольду ойнаан. Кинода аар-берге амыдыралды көргүскөн, ачазы аарыг, авазы арага ижер, оолдун тура-соруу, тиелелгеже чүткүлү, боду-ла номдан көрүп тургаш, хүрешке өөренип, тиелелгени чедип алыр.

Алдын-Белек Сукпак школазынга, бистиң класывыска өөренип турду. Боду черле спортка сундулуг, чүгге хүрежи эвес, а волейбол болгаш баскетбол база ойнаар. Боду чолдаксымаар дурт-сынның-даа болза, волейбол ойнаанда сетканы ажыр соккулаптар, аргазы чараш, күштүү кончуг. Алдын-Белек биске чаңгыс чыл өөренигеш, бодунуң угаанныын, биче сеткилдин, хүндүлээчелин көргүскөн. Бир эвес ол бистиң школага өөренип арткан болза, ол чугаажок чыынды командаже кире бээр турган. Чаңгысклассчывыстың ада-иези Сукпакка чурттап турда, бажыңыга кире бээрге, авазы, ачазы аажок эрес, улуг-

биче деп ылгавас, кижик-биле чугаалажыр, чазык эки улус. Эживис хүреш талазы-биле улуг-биче маргылдааларга идепкейли кончуг кижип, тиелелгени болгаш хүндүткелди чаалап ап турар.

Кинонуң режиссеру Валерий Сарыг-оол Алдын-Белектин тренери болгаш башкызы. Ол амыдыралды бири, ынчангаш бо теманы шилип, улуг экранга чырыткан. Буян Саая, Данил Хомушку, Степан Салчак олар база моон мурнунда кинога ойнап чорбаан-даа болза, боттарының рольдарын тергип кылдыр күүсеткеннер. Ада-иелер, башкылар, аныяктар шупту декабрь 20-де тыва кинонуң баштайгы үндүрүлгезин кээп көргөн. Аныяк актерлар ам Тываның шупту кожууннарында, шупту суурларында дыка хөй эш-өөрлүг апарган деп бодаар бис, ынчангаш бистиң класс база бо оолдар-биле найыралдажып, чагаалажыр күзүлдиг бис. Бистиң эживистен база оон өөрлеринден профессионал артистер үнүп кээринге бүзүрээр бис. Сээң бистен чорупканың хомуданчыг, ынчалза-даа кинону чедир ойнап төндүрер дээш, чорупканың мактанчыг-дыр. Эгелзэн чүүлду эчизинге чедирер болгай. Ол сээң тиелелген-дир, бис сөзү чоргаар-ланыр бис. Эр хей, Алдын-Белек!

8 «б» класстың өөреникчилери.

Арынны Светлана ДАНЗЫН-ООЛ белеткээн.

Күрүне Статистиказының федералдыг албанының Тыва Республикада девискээр албанының медээзин езугаар алырга, 2008 чылдың февраль 1-ге чедир республикада 34 организацияның төлөп бербээн шалың өрези 32 млн. 486 муң рубль болган. Ооң иштинде бүгү деңнелдин бюджетинден акшаландырбаанындан 665 муң рубльди, бодунуң хөрөңгиз чок болганындан 31 млн. 821 муң рубльди чедир төлөвээн. Республиканың үш кожуунда шалың өрези чок.

Хамаатыларның эргелери — камгаламда

ШАЛЫҢ ӨРЕЗИН ДҮРГЕН ТӨЛЭЭР

Чеди организация ийи ай ажыг хуусаада ажылдакчыларының шалыңын төлөвөн, 13 млн. 574 муң рубль түннүг өрени чыып алган. Көдээ ажыл-агыйның чеди бүдүрүлгези 4 млн. 329 муң рубль шалыңын төлөвээн. Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының ийи бүдүрүлгези ажылчыннарынга 376 муң рубль шалың өрелиг болуп турар. Үлетпүрүнүн бир бүдүрүлгези 2 млн. 10 муң шалың өрезин чыып алган. 12 бюджет организациязы боттарының албан-хаакчыларынга 665 муң рубль алган.

Шалыңны саададып, чедир төлөп бербейн, өреленип турарының кол чылдагааннары — үлетпүр бүдүрүлгелеринин, албан организацияларның боттарының акша-хөрөңгизинин чогу, ажыл доктаамал эвес, сезоннуг, бүдүрүлгелер орулга чок, карылгалыг, буурап турары, бюджеттен акшаны чедир бербейн келгени болур. Чижээ, февраль эгезинде буураан ийи организация ийи ай ажыг хуусаада ажылдакчыларының шалыңны төлөп бербээн, оларның өрези 10 млн. 432 муң рубль. Ол дээрге республиканың бүгү шалың өрезинин 32 хуузу болуп турар.

Бо чылын республиканың прокуратура органнары шалың төлөвээн бүдүрүлгелеринин болгаш организацияларның удуртукчуларынга 44 негелде бижикти чоруткан, сес удуртукчуну сагындырган. Хамаатыларның дилег-хомудалдарын езугаар 395 муң рубль түннүг өрени төлөп бээрин негээн 50 билдиришкенин судче кириген, беш административтиг херекти оттурган. Оларны сайгарып көргөнінүн түнелинде, үш удуртукчуну, оон иштинде бир арбитраж эргелекчизин харысалгага онааган.

Республиканың прокуратура органнарының ап чоруткан хемчеглеринин түнелинде, бо чылдың февраль 1-ге чедир шалың өрезинден 3 млн. 333 муң рубль төлөттинген. Беш организация 1 млн. 804 муң рубль шалың өрезин долузу-биле төлөвөн. Алды организация шалың өрезин 1 млн. 529 рубльге эвээжеткен. Ындыг-даа болза, бо чылдың январда өске чеди организацияның шалың өрези 5 млн. 815 муң рубльге көвүдээн.

Хамаатыларның эргелерин камгалаары-биле шалыңга өрелиг бүдүрүлгелеринин болгаш организацияларның удуртукчулары өрелерни дүрген төлөп бээр, моон соңгаар ону болдурбас хемчеглерни алыр хүлээлгелиг.

Виктория САЛЧАК, ТР-ниң прокуратуразының федералдыг хоойлужуду-лганың күүселдезин хайгаараар килдистиң улуг прокурору.

Март 8 байырлалы-биле

Буянның кенээттерим: Аида МОНГУШ база Айлаң МОНГУШ оларга Делегейниң Херээннер хүнү Март 8 таварыштыр байыр чедирип, кадыкшылды, ажил-ижинге улуг чедишкinnerни, өг-бүлезинге быжыг найыралды ада-иези бистер сеткиливис ханызындан күзеп ор бис.

Кунчуу Сентябрина Монгуш.

Эрзин кожуунунуң культура, уран чүүл болгаш аныяктар-биле ажил талазы-биле килдизиниң эргелекчизи, угбавыс Анямаа Манган-ооловна САТКА Март 8 таварыштыр байыр чедирип тур бис:

Эрзин суурда амыдыраан
Экер-эрес угбавыс бар.
Элеш дивес соруу-биле
Эжин-өөрүн кайгадып чор.

Уран чүлдүң тергичинчизи
Угбавыс, сээ, чоргаарланып,
Солуннарда адың номчааш,
Сорук кирип, мактап чор бис.

Аваларның хңң-биле
Арат-чонга хңңдүткелди,
Алган эжинге, ажы-төлүңге
Аас-кежикти күзеп тур бис!

Угбалары, акыларының оолдары: Ай-Демир Иргит, Күдерек, Ай-Херел Сүлдемнер, Субудай, Саянчик Иргиттер, Даваа-Доржу, Начын-Доржу Күдерек алышкылардан.

Кара-Хөл суур.

Бистиң эргим, ынак ававыс Чечек Сүтүг-ооловна МОНГУШ хөй чылдар иштинде Бажың-Алаак ортумак школазында математика башкызы бооп ажилдап чоруур. Ававыс биче сеткилдиг, дузааргак, ажил-ижинге кызымаккай кижиге болгаш коллективиниң база өөреникчилериниң хүндүткелин чаалап ап чоруур. Ол өг-бүлениң быжыг чөлөнгичи, ынааныжы. Ынчангаштың ынак ававыска делегейниң Херээннер хүнү Март 8 байырлалы таварыштыр байыр чедирип, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, ажил-ижинге улуг-улуг чедишкinnerни күзеп тур бис.

Хүндүткел-биле, уруглары.

Юбилейиңер-биле!

Бистиң эргим, ынак ачавыс, кырган-ачавыс Владимир Доржукаевич ДОНГАК март 7-де 60 харлап турар. Ол өвүр кожуунунуң Дус-Даг сумузунда ажилдап-чурттап чоруур. Ачавыс хөй чылдарның дургузунда иштики черектер килдизинге шаңнал-макталдыг ажилдап чораан. Ол амгы үеде суму чагыргазының даргазы. Ачавыс бистерге, дөрт ажы-төлүнүн шуптузу, дээди эртем-билиг чедип алырыныска дузалажып, деткип келген. Ынчангаш ачавыска, кырган-ачавыска юбилейин таварыштыр быжыг кадыкшылды, ак орукту, узун назынны күзевишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Амыдырал-чуртталгаңар
Аржаан суг дег арыг болзун!

Ажыл-ишке чедишкinner
Ара дцшпейн, хөгжүр болзун!

60 харны харлаан хңңде
Арат-чонун йөрээл тутсун!
Аныяксыг чалыс чүрээң
Ам-даа көвей 100 хар четсин!

Ажылгырың ам-даа салбайн,
Ажы-төлүң бистерни дээш,
Ам-даа улай чурттаарыңны
Ажы-төлүң улуу-биле күзедивис!

Хүндүткел-биле,

өөнүң ишти, уруглары, оолдары, күдээлери,
керни, уйнуктары база кудалары.

Арга-арыг аукционун эрттирериниң дугайында дыңнадыг

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыиының агентилели - аукционунуң организатору аас-биле садылгаашкынының хевиринге ыяш белеткелиниң талазы-биле сайгарлыкчы ажил-чорудулганы бот-тандырар сорулга-биле арга-арыг үнүштерин садар-садып алырының керээлерин чарарына эргени садып алырының талазы-биле арга-арыг аукционун 2008 чылдың март 21-де 10.00 шакта (тус черниң үези-биле) дараазында адреске эрттирер: Тыва Республика, 667007, Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, 6.151, каб.14. Аукционга киржириниң чагыгларын 2008 чылдың март 6-дан 2008 чылдың март 19-ка чедир хүлээп алыр. Өртекти естүрериниң аразының хемчээли (базымы) - аукционга садып турар чүүлдүн эге өртээниң 5 хуузуңдан эгелээр. Аукционунуң протоколунга ат салган хүнүнден 10 ажил хүнүнүн

иштинде арга-арыг үнүштерин садар-садып алганының керээзин албан чарар. Аукционга киржиринге аукционунуң организаторунуң моон адаанда айыт-тынганы таблицада агар санынче кириген лот бүрүзүңге баш удур төлээр түнүү 2008 чылдың март 19-та, 17.00 шакка чедир кириген турары албан: Тыва Республиканың Арга-арыг агентилели, ИНН 1701041631/КПП-170101001, р/с 40302810200000000002 ГРКЦ Национал банк ТР, Россияның банкызы Кызыл хоорай, БИК-049304001. «Телевириниң ады» деп одуругга «Арга-арыг аукционунга киржириниң баш удур телевири» деп албан айтыр. Аукционга киржириниң дугайында долу медээни база документацияны бо телефондан билип ап болур Силер — 8 (39422) 3-32-44 (харылзажыр кижиге — Шеңне Тюлюшова Кенден).

Арга-арыг үнүштериниң кыска тайылбыры

№	Турар чери		Квартал-дың №	Ажылгал ыяштың хемчээли (куб.м.)		Аймаа	Шөлү, га	А/ч эге өртээ, рубль	Баш удур телевири, рубль
	Арга-арыг ажил-агыиы	Арга-ыяш а/ч		Иитизи-биле	Оон иштинде турдуг ыяжы				
1.	Каа-Хем	Кунгуртуг	217/2,5,7,10,22,27,28,29	7350	-	Л	263,25	199541,0	19954,0
2.	Каа-Хем	Бүрен-Бай-Хаак	43/37	246	102	Л	4,0	28154,5	2815,0
3.	Каа-Хем	Бүрен-Бай-Хаак	46/41	645	227	Л	12,0	58354,4	5835,0
4.	Чадаана	Чадаана	106/8	275	210	Л	4,1	46832,1	4683,0
5.	Туран	Белозерское	37/24	267	227	Л	4,0	41254,4	4125,0
6.	Тоюу	Тоюу-Хем	105/2	227	-	Л	2,8	19136,6	1914,0
7.	Тоюу	Хамсыраа	75/10	142	-	Л	1,4	14966,5	1497,0
8.	Тоюу	Хамсыраа	76/4,93/3	898	-	Л	8,3	52055,9	5206,0
9.	Тоюу	Тоюу-Хем	3/2	574	-	Л	7,8	36160,4	3616,0
10.	Тоюу	Хамсыраа	Илерет-пээн кезээ	383	363	Л	2,5	62095,8	6210,0
11.	Чадаана	Чыраа-Бажы	28/6	181	154	Л	4,0	38011,5	3801,0
12.	Каа-Хем	Бүрен-Бай-Хаак	67/1	370	124	Л	29,7	37494,6	3749,0
13.	Балгазын	Кызыл-Арыг	19/15,16,17,55/1,2	207,2	164,1	Л	1,8	40118,1	4012,0
14.	Балгазын	Кызыл-Арыг	12/4,8,13/6,8,10	91	53	Л	29,0	17252,5	1725,0
Шупту:				11856,2	1624,1		374,65	691428,3	69142,0

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң улуг акывыс Омак Казаракович ООРЖАК өвүр кожуунуң Саглы суурунда ажилдап-чурттап чоруур. Ол март 6-да 45 харлап турар. Акывыска аас-кежикти, узун назынны, чаагай кадыкшылды күзевишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Ортаа-Халыын унун чурттаан
Ооржактарның улуг оглу,
УАЗ-игин мунупкаштың чоруптарга,
Узун орук кыскалай бээр.
Алызындан адазының угун салгап,
Аныяндан чолаачылааш,
Арат-чонга бараан болуп,
Алдар-аттыг чолаачы бооп чурттап чоруур
Оглууска, акывыска, даайывыска
45-тээн төрүттүңген хңң-биле
Аас-кежик, өөрүшкүңү,
Ак-көк дээрни, алдар-атты күзевишаан,
Адазынга, иезинге, дүңмаларга
Даянгыш бооп чурттап чоруурун йөрээп тур бис.

Өвүр кожуунуң Хандагайты суурунда, Кызыл хоорайда чуртуп чоруур кады төрзэн дүңмаларындан, чээннеринден.

Бистиң хүндүлүг ынак честевис Омак Казаракович ООРЖАККА төрүттүнген хүнү-биле изиг байырны чедирдивис. Ол өөнүн ишти Орланмаа Хүлер-ооловнаның быжыг чөлөнгичи, ийи оолдун, бир кыстың ынак адазы, хөй санныг хадүмаларынын, чуржуларынын, дөргүл-төрелиниң чоргааралы. Честевиске, оон өг-бүлезинге бүгү-ле экини күзевишаан, дараазында одуругларны йөрээп тур бис:

Ажыл-ишке кызымаккай,
Арат-чонга хңңдүткелдиг,
Анаа черле олут орбас
Энерелдиг честевиске
Дөртен бештээн хңң-биле
Менди сунуп мөгейбишаан,
Кадыкшылды, омакшылды,
Аас-кежик, чедишкinnerни
Сеткиливис ханызындан
Камап-катап күзеп тур бис.

Хүндүткел-биле чуржуларындан.

Саналдарны деткээннер

Кызылдың "Буян-Бадырғы" аалчылар комплекзиниң хуралдаар залына март 5-те Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының 12-ги ээлчеглиг хуралы болуп эрткен.

Анаа депутаттар ниитизи-биле 28 айтырыгны чугаалашкан. Хоойлужудулга палатазының хүлээп алган хоойлуларындан аңгыда, депутаттар Россия Федерациязының Чазааның Даргазы В.Зубковка база Россияның Күрүне Думазының кириген кыйгырыгларны болгаш ботидепкей хоойлужудулга саналдарын деткээннер.

Бистиң корр.

Шаңнал-биле эгидерин диледивис

Документилерлиг сумка читкен. Сумканың иштинде Мариана Сандый-ооловна Монгуштуң адында шериг биледи, прапорщик шынзыдылгазы бар. Документилерни шаңнал-биле эгидерин диледивис. Харылзажыр телефоннары: 89069970278; 89069980520.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы, Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Амир Намажапович Ондарга оон өөнүн ишти
Уран Анай-ооловна ОНДАРНЫҢ
хенертен мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдыдалын илередип тур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары болгаш Аппарадының коллективи Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Амир Намажапович Ондарга оон өөнүн ишти
Уран Анай-ооловна ОНДАРНЫҢ
хенертен мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдыдалын илередип тур.

Бистиң хүндүлүг эживис Алдын-кыс Байыровна Монгушка оон кады төрзэн акызы

Юрий Байырович КҮНҮҮЖАПТЫҢ

мөчээни-биле эш-өөрү ханы кажыдыдалды илередип тур.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИДИСТЕР: ийитилел-политиктиг килдиз — 2-18-10, культура, өөредитге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, кедээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. e-mail: shyn@tuva.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 10000. Чагыг 23. Номерни парлаггаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008468; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылылаар.